

DİLİN DOĞUŞU ÜZERİNE MÜTALAALAR*

DISCUSSIONS ON THE ORIGIN OF LANGUAGE

Murat AĞARI**

ÖZ

Çok eski zamanlardan itibaren dilin doğuşuna dâir birtakım kuramlar ortaya konmuş, eserler telif edilmiş ve karşıt kuramlar ileri sürülmüştür. Konunun kendi çapında girift ve karmaşık olması ve iddiaları destekleyici somut deliller gösterilememesi nedeniyle oldukça spekülâtif bir alanı oluşturmaktadır. Bugüne kadar yazılanlardan hareketle derli toplu bir bilgilendirme yapma imkânı mevcuttur. Dolayısıyla çalışmamızda öncelikle Giriş mahiyetinde tartışmaların geçmişine yer verdik. Ardından teolojik ve seküler olmak üzere iki başlık altında dilin doğuşu üzerine ileri sürülen kuramlardan bahsettik. İslâm dünyasının önde gelen alimlerinden Fârâbî, İbn Sinâ, Gazzâlî ve İbn Haldûn’u ayrı bir başlık altında değerlendirme ihtiyacı hissettik. Değerlendirme yaptığımız bir Sonuç bölümüyle çalışmamızı tamamladık. Çalışma boyunca özellikle Doğulu ve Batılı dil teorileri ile ilgili olarak Ramazan Demir’in “İbn Hazm’a Göre Dilin Menşei ve İlk Dil Problemi” adlı makalesi ile *Arap Dilbilimcilerine Göre Dilleri Kaynağı Meselesi* isimli çalışmasını,¹ Yakup Civelekoğlu’nun “VII.-XI. Yüzyıl İslam Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi” isimli

* Bu makale 18.04.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 19.04.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 30.04.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Murat Ağarı, Dilin Doğuşu Üzerine Mütalalar, *Karabük Türkoloji Dergisi*, Cilt/Sayı: 5-1 (2022), Karabük 2022, s. 37-78.

ISSN 2667-7253/e-ISSN 2687-3885, DOI:

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muratagari@karabuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1720-4598>

¹ Ramazan Demir, “İbn Hazm’a Göre Dilin Menşei ve İlk Dil Problemi”, *Usûl*, 10 (2008/2); a.m., *Arap Dilbilimcilerine Göre Dilleri Kaynağı Meselesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Ün. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2008.

makalesi² ile Hülya Altunya'nın *Fârâbî'de Dil Felsefesi* adlı çalışmasını³ ve Faruk Bozgöz'ün "Dilin Kaynağı ve İlk Dil Problemi"⁴ isimli makalesini sıklıkla kullandık.

Anahtar Kelimeler: Dil, Dilin Doğuşu, Teolojik Yaklaşım, Seküler Yaklaşım.

ABSTRACT

Since ancient times, a number of theories have been put forward about the birth of language, works have been compiled and opposing theories have been put forward. Due to the fact that the issue is quite complex and complex in its own way and concrete evidence supporting the claims cannot be shown, it constitutes a highly speculative area. Based on what has been written so far, it is possible to provide a comprehensive information. Therefore, in our study, we first included the history of the discussions as an Introduction. Then, we talked about the theories put forward on the birth of language under two headings, theological and secular. We felt the need to evaluate Fârâbî, İbn Sinâ, Gazzali and İbn Haldun, who are the leading scholars of the Islamic world, under a separate heading. We completed our work with a Conclusion section that we evaluated. During the study, we benefited from Ramazan Demir's thesis "The Origin of Language and First Language Problem According to Ibn Hazm" and The Source of Languages According to Arabic Linguists, especially on Eastern and Western linguistic theories. We benefited greatly from Yakup Civelekoğlu's article titled "Approaches to the Phenomenon of Language in Islam of VII. and XI. Centuries and Comparison with Western Linguists", Hülya Altunya's study titled *Philosophy of Language in Fârâbî* and Faruk Bozgöz's article "The Source of Language and the First Language Problem".

Keywords: Language, Birth of Language, Theological Approach, Secular Approach.

² Yakup Civelek, "VII.-XI. Yüzyıl İslam Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi", *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001.

³ Hülya Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2003.

⁴ Faruk Bozgöz, "Dilin Kaynağı ve İlk Dil Problemi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: V, S: 2, (2003).

Giriş

Dil hakkında en basit anlamıyla, “bireyin kendisini çevreleyen evrenle olan iletişimidir”⁵ diyebiliriz. Bir başka açıdan dil, işaretler sistemiyle işaret edilenin varlığı arasında köprü kuran bir kelimenin bu benzersiz gücü sayesinde, tepeden tırnağa söylemdir.⁶ Söz konusu dil olunca çok sayıda tarifinin olduğunu söylemek zor olmasa gerekir. Bunlardan birine göre dil “insanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan ve duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından ortak kurallar yardımıyla başkalarına aktarılmasını sağlayan bir sistemdir.”⁷ Dili bir sistem olarak tanımlamak bu kadarla sınırlı değildir: İnsanların meramlarını anlatmak için kullandıkları bir sesli işaretler sistemidir.⁸ Kapsamlı bir tanım vermek gerekirse, “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık, milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese, seslerden örülmüş muazzam bir yapı, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar ve sözleşmeler sistemidir”⁹ Dil zamana göre değişir; öğrenilen değil, edinilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan bir sistemdir. Coğrafyaya göre değişebildiği gibi, bölgeden bölgeye, kentten kente, köyden köye hatta kent içerisinde semte göre de değişir. Ayrıca toplumsal katmanlara göre değişir ve farklılaşır.¹⁰

Yukarıdaki tanımlar vasıtasıyla dilin bir iletişim aracı olduğunu öngörebiliriz. İletişimin çeşitli yolları, yöntemleri ve araçları mevcuttur. Hiç şüphesiz dil, yani konuşma bunlar içerisinde en önemli ve etkili olanıdır. Buradaki konuşma, ne dediğini bilerek ve düşünerek konuşma ve bu yeteneğe sahip olmadır ki, bu aynı zamanda mantıktır. Dil ve mantık, yani düşünerek konuşma yeteneği sadece insanoğluna verilmiş çok büyük bir nimettir. Bu nedenle mantıkçılar insanı *düşünerek konuşan canlı* şeklinde tarif etmekte ve bu özelliği ile diğer canlılardan ayrıldığına dikkat çekmektedirler.¹¹

⁵ Harun, Çağlayan, “Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2014, Yıl: 18 Sayı: 58, s. 46.

⁶ Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler- İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi-*, çev: M. A. Kılıçbay, Ankara, İmge yay., 2. bsk., 2001, s. 151.

⁷ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 43.

⁸ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, s. 9.

⁹ Mustafa Sönmez, “Kelâmcılara Göre Dillerin Kaynağı Problemi ile İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme”, *Kelam Araştırmaları*, 8:1 (2010), s. 184.

¹⁰ Süer Eker, “Ana Altaycadan Modern Türk Dillerine Modern Bir Bakış”, *Türk Kültürü El Kitabı*” editör: İ. Çapcıoğlu-H. Beşirli, Ankara Grafiker yay., 2015, s. 113.

¹¹ Sönmez, *Dillerin Kaynağı Problemi*, s. 185.

Dil, dil yetisinin en önemli, ama yalnızca belli bir bölümüdür.¹² Dil yetisi, tıpkı gülmek, düşünmek, değerlendirmek ve düşlemek gibi insanı insan yapan için özelliklerden birisidir. Tüm insanlar iletişim kurma yeteneği ve becerisiyle donanmıştır. Bu nedenle dil yetisinin evrensel olduğu söylenebilir.¹³ Bu yönüyle dil, onu kullanan insanların zihin içeriklerini başkalarına aktarmak için kullandıkları bir araçtır. Dilsel ifadelerin anlamları, o ifadeleri kullanan ya da dinleyen kişilerin zihinlerinde tekabül ettiği şeye karşılık gelir. Başka bir ifadeyle dil, insanların zihinlerindeki görünmez ideleri herkesçe gözlemlenebilir kılmanın bir aracı ya da göstergesidir.¹⁴ Belki de dil, konuşan kişinin bir işlevinden ziyade bireyin edilgen bir şekilde belleğine aktardığı üründür. Anlama ve konuşma ise aynı dil gücünün birer eylemleridir.¹⁵

Dil söz konusu olduğunda, insanoğlunun dikkatini çeken konu *dilin kökeni* meselesi olmuştur. Bu bağlamda öncelikle hatıra gelen, Herodot'un¹⁶ (M.Ö. 484-425) konu edindiği deney olmaktadır. Dünyada konuşulan ilk dilin hangisi olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla M.Ö. VII. yüzyılda Mısır Kralı Psammetikos yeni doğmuş iki çocuğu ağıla kapatarak, yanlarında hiçbir söz söyletmeden büyüttürmüş, iki yıl sonra çocukların ağızlarından Frigya dilinde ekmek anlamına gelen *bekos* sözcüğü duyulmuştur.¹⁷ Farklı bir versiyona göre Mısır kralı Psammetikos, insanların nasıl konuşmaya başladıklarını anlamak için bir deney yapar ve bir çobana rasgele iki tane yeni doğmuş çocuk verir. Bu çocukları ağıla koymasını ve onların yanında hiç kimsenin söz söylememesini emreder. Böylece kendi başlarına büyüyen çocukların ağızlarından çıkacak ilk sözü öğrenmeyi amaçlar. Üzerinden iki yıl geçtikten sonra, bir gün çocukların *bekos* diye bağırduklarını duyar. Sonraki zamanlarda çocuklar aynı kelimeyi tekrar edince Psammetikos, *bekos* kelimesinin anlamını araştırır ve Frigyalıların ekmeğe *bekos* dediklerini öğrenir.¹⁸

Bu açıdan bakıldığında varlık ile dil arasında zorunlu bir ilişki olduğunu söylemek olanaklıdır. İki arasındaki ilişki, varlığın mahiyetini anlamamızı

¹² Bozgöz, "Dilin Kaynağı", s. 28.

¹³ Ayşe Kıran, "Dil/Söz, Anlam/Sözcük", *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001, s. 7.

¹⁴ Turan Koç, "Kur'an Dili Açısından Söz-Anlam İlişkisi", *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001, s. 20.

¹⁵ Bozgöz, "Dilin Kaynağı", ss: 35-36.

¹⁶ Herodot hakkında bkz: Esra Yalazi, *Aiskhylos, Herodotos ve Ksenophon'da Persler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Ün. Sos. Bil. Enst., 2019, s. 95 vd. Ayrıca bkz: Muzaffer Demir, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Herodotos'un Yeri ve Önemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XX, S: 2 (Aralık/ 2005), s. 60 vd.

¹⁷ Herodotos, *Tarih*, çev: M. Ökmen, İst., Türkiye İş Bankası Yay., 20. bsk. 2021, s. 118.

¹⁸ Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, s. 9.

sağlayan en önemli hususlardan birisidir.¹⁹ Zira insanoğlu dünyaya gözlerini bir dil dünyası içinde açmakta; yani bireyden önce ve bireyi kuşatan bir olgu olarak dil ile karşılaşmaktadır. Aynı şekilde dili belirleyen düşünce, kavram, yapı, ses, sembol vs. her ne varsa, bireyler bunlarla zorunlu olarak karşılaşmaktadır. Dolayısıyla en azından temel düzeyde dilin bireyin özgür seçimi ile edinilen bir kazanım veya yeti olmadığını söylemek zorundayız. Heidegger'in²⁰ (1889-1976) dil tanımı hem varlığa hem de dile dair bir tanımlama içeren "dil varlığın evidir" tanımı, dilin fonksiyonuna ve varlıkla ilişkisine vurgu yaparak dil ile varlık arasında zorunlu, biri olmadan ötekini var olamayacağı bir ilişkiye dikkat çekmektedir. Dolayısıyla insanın ontolojik olarak kendine yer bulduğu, kendini anlamlandırdığı alan dil içinde olmakta ve varoluşunu tamamlaması dil üzerinden gerçekleşmektedir.²¹

O halde varlık sorunu ile dilin kaynağı sorununu iç içe ve birlikte ele alınması gereken iki sorun olarak değerlendirmek mümkündür. Yani insanın yeryüzünde nasıl ortaya çıktığı açıklanmadan dilin ortaya çıkışı açıklanamaz. Ancak şunu açık yüreklilikle ifade etmek gerekir ki, insanoğlunun aşkın bir varlık olan Allah tarafından yaratıldığını kabul etmeyenler için dilin menşei konusu bir muammadır.²² Zira gerek tanımlarda ve gerekse tanımların alt başlıklarında dile getirilen analiz-sentezlerde bir karmaşa göze çarpmaktadır.

Varlık-dil ilişkisinden söz etmek, dil-düşünce ilişkisinden söz etmeyi de zorunlu hale getirmektedir. Dil üzerine çalışan düşünürler, dili, iç ve dış olmak üzere iki yönlü tanımlamaktadır. İç dil ile kastedilen *düşünce*, dış dil ile kastedilen ise *konuşma* ve *semboller* ile ortaya çıkan ürün, yani *dil* olmaktadır.²³ Dil ve düşünce, insanı insan yapan onu diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerdir. Aslında düşünme ve konuşma aynı olayın farklı görünüşleridir. Çünkü ifade edilemeyen düşüncenin bir anlamı olmadığı için insanın kendisini, düşüncesini ve duygularını ifade etme vasıtalarının en önemlisi, en kolay ve en kullanışlı olanı dil olmaktadır. Burada dil ile kastedilen sese dayalı konuşma düzenidir.²⁴

¹⁹ Tuğba Torun, "Varlık ve Dil", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: III, S: 2, Y: 2019, s. 95.

²⁰ Heidegger hakkında bkz: Selin Kaya, "Heidegger'de Varlığın Açığa Çıkarılmasında Dil ve Geleneğin Rolü", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (Aralık 2018), ss: 199-226. Ayrıca bkz: Fatma Tosun Köse, Martin Heidegger'in Teoloji Anlayışı ve Onto-Teoloji Eleştirisi, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, KSÜ Sosyal Bilimler Enst., 2020, s. 5 vd.; Erdal Yıldız-Engin Yurt, "Varlıktan Dile Dilden Varlığa", *Kutadgubilig*, Heidegger Özel Sayısı, S: 30 (2016), s. 778 vd.

²¹ Torun, "Varlık ve Dil", ss: 99-100.

²² Demir, "Dilin Menşei", s. 108.

²³ Torun, "Varlık ve Dil", s. 101.

²⁴ Demir, "Dilin Menşei", s. 107.

Bahsini ettiğimiz dilin kökeni problemi neredeyse felsefenin kendisi kadar eski bir problemdir. Yunan felsefecileri, Sokrates'ten²⁵ önceki dönemde bu problemle ilgilenmişler ve söz konusu problem, antik çağın daha önemli bir kısmı boyunca Yunan felsefecilerinin ve Helenistik haleflerinin arasında yeniden ortaya çıkıncaya kadar varlığını sürdürmüştür.²⁶ Eflatun'un (Platon) *Kratylos*'undan, Fârâbî'den (ö. 339/950) Süyûtî'ye (ö. 911/1505)²⁷ kadar pek çok düşünür bu konuyu ele alıp incelemiştir.²⁸ Nitekim Platon, dilin doğuşu konusunu ele aldığı *Kratylos* diyalogunda Demokritos'un görüşlerini bize Hermogenes'in ağzından, Herakleitos'un görüşlerini ise Kratylos'un ağzından aktarmaktadır.²⁹ Platon, her ne kadar çoğu durumda sözcüklerin anlamını uzlaşma ve kullanışın tayin ettiğini kabul etse de, dilin bir ilham neticesinde, yaratılışla birlikte kazanılmış fitrî bir kabiliyet olduğu görüşünü savunurken, Aristo³⁰ insanın konuşabilme yetisine sahip olduğu fikrini kabul etmektedir. Ona göre, ses ve dil yetisi tabii ve ilahî, bunların kullanılışları beşerî ve ihtiyârîdir.³¹ Bu yönüyle erken dönem tartışmalarına baktığımızda, dilin kaynağından ziyade eşyalara verilen isimlerin yapısıyla ilgilendikleri görülmektedir.³²

Herder³³ (1744-1803) ve Wilhelm von Humboldt³⁴ (1767-1835) *dil, özünde insanîdir ve bu insan, özünde dilsel bir varlıktır* fikrine sahip olmuşlardır. Bu paralelde gelişen dilin kaynağı noktasındaki tartışmalarda *dil tevkiî*, yani *Allah katından insanlara ilham edilmiş bir olgudur* şeklindeki bir düşünceye sahip olanlar, Allah'ın Hz. Âdem'e her şeyi telkin ettiğini, insana ses mahreçlerini

²⁵ Sokrates (ö. m.ö. 399), antik felsefede önemli bir dönüştürme gerçekleştiren Yunan filozofudur. Bkz: Mahmut Kaya, "Sokrat", *DİA*, C: 37, s. 352.

²⁶ Bernard G. Weiss, "Ortaçağ İslâm Âlimlerinin Dilin Menşei ile İlgili Tartışmaları", çev: A. Yığın, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2003/2), s. 127.

²⁷ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî'dir. (ö. 911/1505) Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Bkz: Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, C: 38, s. 188.

²⁸ Bozgöz, "Dilin Kaynağı", s. 23.

²⁹ Platon, *Kratylos*, çev: F. Akderin, İst. Say yay. 2015.

³⁰ Aristo, İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofudur. Bkz: Mahmut Kaya, "Aristo", *DİA*, C: 3, s. 375

³¹ Ragıp Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, Ankara, 1944, s. 19; R. Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 184-185.

³² Gordon Winan Hewes, *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar*, çev: H. Boynukara-B. C. Tanrıtanır, YYÜ Fen-Edebiyat Fak. yay., ty., s. 7.

³³ Herder hakkında bkz: Şükrü Akkaya, "Herder: Şahsiyeti ve Eserleri", *AÜDTCF Dergisi*, C: 9, s: 1-2, (1951), s. 165 vd.; David Denby, "Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment", *History of the Human Sciences*, Y: 2005, No: 18, pp: 55-76.

³⁴ Humboldt hakkında bkz: Mehmet Akif Duman, "Dilbiliminin Büyükbabası Humboldt", *EKEV Akademi Dergisi*, Y: 24, S: 84 (Güz 2020), s. 409 vd.

ve ses parçalarını bahsettiğini, kelimeleri oluşturduğunu, onları terkip ettiğini, harfleri ve lafızları anlamlarıyla birbirlerine bağladığını, bunları ya vahiy yoluyla, ya bazı cisimlerde sesleri oluşturma biçimiyle ya da zaruri bir bilgiyle insana verdiğini savunmuşlardır.³⁵ Platon'un, dikkatini sık sık kelimelere yönelttiği doğrudur; fakat *Kratylos*'ta yer alan etimolojik denemelerin bilimsel bir yöntemin izlerini pek taşımadığı rahatlıkla öne sürülebilir. Antik düşüncede, materyalist çözüm ile dilin fitrî olduğu biçimindeki çözüm arasında pek bir nüans gözetilmemiştir.³⁶

Giriş sadedinde son olarak şunlar söylenebilir: Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*³⁷ adlı eserinde birincil olarak dillerden bahseder. Dil bilimlerinin ilk önce gelmesinin sebebi, her bilimin dile dayanması ve her türden düşüncenin dil ile ifade edilmesidir. Dil önce düşüncenin, sonra bu düşüncenin yöneldiği varlıkların bilgisinin temel aracıdır. O halde dilin kurallarının bilinmesi, dilin doğru kullanılması her türlü zihinsel çalışmanın, düşüncenin temelidir ve hepsinden önce gelir.³⁸ Bu yönüyle dile kültür arasında sıkı bir ilişki vardır.³⁹ Yazı dili ise sözlü dilin grafik işaretlere dönüştürülmüş biçimidir.⁴⁰

I. DİLİN DOĞUŞU ÜZERİNE BATILI/SEKÜLER KURAMLAR

Dini bakış açısı dilin kökenini tanrısal nedenlere bağlamaktadır. Felsefi düşünce düzlemine geçişle birlikte, dil olgusu üzerine bilimsel düzeyde ilk fikirler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünyada bilinen ilk dilbilgisi çalışmaları,

³⁵ Bozgöz, "Dilin Kaynağı", s. 25. Faruk Bozgöz dilin doğuşuna dâir söylenenleri şu şekilde maddeleştirmiştir: - Dil ihtiyari ve keyfi bir kurumdur. - 'Pysis', yani insan iradesidir, 'nomos' yani tabiatın kendisinden doğmuş bir şeydir. - Hayvani bir içgüdünün tekamülü neticesinde ortaya çıkmıştır. - Hayatın zaruri ihtiyaçlarından doğmuştur. - İlahi bir ifşaatır. - Bir gizem ve aklın ayak izleridir. - İnsanın bizzat kendisi yaratıp ortaya çıkarmıştır. - Allah'ın insanlara verdiği bir lütuf ve armağandır. - Antroposofik bir kurumdur. - "Bow-wow" gibi onomatopeia ve benzetmelerden ve işaret seslerinden oluşmuştur. - "Ye-he-ho" gibi clamor-concomitans denilen yardımlaşma haykırışlarından türemiştir. - "Pooh-pooh" gibi bağırma, çağırma ve nidalardan ortaya çıkmıştır. - "Ding dong" gibi ses mistikliğinden türemiştir. - Rastgele ortaya çıkmıştır. - İnsanların emosyonel şarkılarından türemiştir. - Cinsel ötüşme ve aşk şarkılardan kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. - Dini ayinlerde birlikte kullanılan çağrılarının sembolleşmesi neticesinde türeyip gelişmiştir. - İnsan ruhunun koordine edilmiş spontane bir refleksidir. - Beyin, akıl ve dil organının birlikte tekamülünün bir ürünüdür. - Tabiatüstü bir kabiliyet ve şuurun transandant bir ifşasıdır. - Doğuştan gelen içgüdüsel bir dinamizmin ürünüdür. -Materiyel kültür aksidir. - Fonetik tekâmül neticesinde ortaya çıkmıştır. - Pre-historik (tarihöncesi) kurban-ayin gerekleri neticesinde doğmuştur. - "Histoire Naturelle"i (Tabii Tarihi) vardır. Bkz: F. Bozgöz, "Dilin Kaynağı", ss: 27-28.

³⁶ Ernest Renan, *Dilin Kökeni Üzerine*, çev: A. Altınörs, İstanbul, Bilge Kültür Sanat yay., 2011, s. 57.

³⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev: A. Aslan, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 2019.

³⁸ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. XIV.

³⁹ Bozgöz, "Dilin Kaynağı", s. 34.

⁴⁰ Eker, "Ana Altaycadan Modern Türk Dillerine", s. 111.

Hindistan'da M.Ö. 800-150 yılları arasında kaydedilmiş olan Vedaları⁴¹ korumak amacıyla yapılmıştır.⁴² İlk dilbilgisi çalışması, M.Ö. 600-300 yılları arasında yazılmış olan Sanskritçe dilbilgisidir. Yani ilk dilbilgisi çalışmaları batıda değil, Hindistan'da başlamıştır. Batıda ilk dil çalışmaları, M.Ö. 5. yüzyılda yapılır. Bu çalışmalar çoğunlukla, Yunan lehçelerinin yazıya aktarılmasından oluşmaktaydı. Dil olgusu ve dilbilgisi üzerine düşünceler, daha sonra felsefeciler tarafından ele alınmıştır. *Platon*⁴³ (M.Ö. 427-347) *Aristo* (M.Ö. 384-322), *Dionysios*,⁴⁴ *Apollonios Dyskolos*⁴⁵ gibi birçok filozof dil üzerine çalışmalar yapmıştır.⁴⁶ Eski Çağ'da özellikle Hintli, Yunanlı ve Romalı bilginlerden günümüze kadar pek çok teori ileri sürülmüştür. Bu teorilerin bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

- Dil, Tanrı'nın insanlara verdiği tabiatüstü bir yetenektir,
- Fonetik bir evrim ve gelişimin sonucudur,
- Rastgele ortaya çıkan insan ruhundan gelen bir yansımadır,
- Hayatın zorunluluklarından doğmuştur,
- Tarih öncesi kurban ayinlerinin zorladığı bir olaydır,
- Maddî kültürün bir yansımasıdır.

Yukarıdaki teorilerin dışında yansıma teorisi, ünlem teorisi, iş teorisi, psikolojik teorisi, ay-dil teorisi, güneş-dil teorisi, ilahî kaynak teorisi gibi teorileri de söyleyebiliriz.⁴⁷

Modern anlamda dil felsefesinin ilk Locke⁴⁸ (1632-1704) tarafından başlatıldığı, J. Stuart Mill'in⁴⁹ (1806-1873) gönderme ve anlam arasındaki

⁴¹ Bkz: Kürşat Demirci, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İstanbul, İşaret yay. 1991.

⁴² Özdem, *Dil Türeyiş Teorileri*, s. 9.

⁴³ Platon, İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofudur. Bkz: Fahrettin Olguner, "Eflâton", *DİA*, C: 10, s. 469.

⁴⁴ Hayatı hakkında bkz: Murat Tuzan, "Halikarnasoslu Dionysios: Yaşamı, Eserleri ve Tarihçiliği", 2. *Uluslararası Bodrum Sempozyumu, (9-12 Mayıs 2011)*, 2011, ss: 551-560.

⁴⁵ Apollonios Dyskolos ile ilgili olarak bkz: Burhanettin Batıman, "Filoloji İlminin Tarihine Toplu Bir Bakış", *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Y: 1954, S: 1, s. 37. Ayrıca Bkz: Marion Olivia Durand, *Language and Reality: Stoic Semantics Reconstructed*, Unprinted Doctorate Thesis, University of Toronto, 2018, s. 15 vd.

⁴⁶ G. Öz Açıık, *Dil Akrabalığı ve Altay Dillerinin Akrabalığı Araştırmaları Hakkında Bir Değerlendirme*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. 2017, s. 40.

⁴⁷ Sönmez, *Dillerin Kaynağı Problemi*, s. 186-187.

⁴⁸ John Locke hakkında bkz: Özge Özer, *John Locke'un Dil Anlayışı Bağlamında Dil-Dünya İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, Akdeniz Üniv. Sos. Bil. Enst., 2022, s. 11 vd.

⁴⁹ J. Stuart Mill ile ilgili olarak bkz: Metin Aydın, "John Stuart Mill'in Faydacı Ahlâkı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: XV, S: 28 (2013/2), s. 145. Ayrıca bkz: John Stuart Mill, *Hürriyet Üstüne*, çev: M. O. Dostel, Ankara 2003, s. 4 vd.

ayrımın ilk temsilcisi olduğu, Frege⁵⁰ (1848-1925) ve Carnap⁵¹ (1891-1970) tarafından önemli ilerlemeler katedildiği söylene de dil üzerine düşünme çok eskilere dayanmaktadır. İnsanların konuştuıkları dil üzerinde düşünmelerinin *Neden konuşuyoruz?*'dan ziyade *Neden bu şeye bu adı veriyoruz?* şeklinde olduğu kabul edilmektedir. Bu soruya ilk verilen cevabın kutsal kitaplarda Hz. Âdem tarafından ilk isimlerin 'vaz' edilmesi olması sorunun başka bir boyutudur. Bütün ilimlerin eski Yunan'a dayandırılıp Yunanlıların da bunu Mısır'a dayandırması bilginin değerini sorgulatsa da, dilbilim tarihçileri tarafından genel kabul gören dil üzerine sıradışı düşünmenin Yunanlarda başladığını kabul etmek için şimdilik bir sakınca yoktur.⁵²

Bu konuyla ilgili olarak antik bir metin kabul edilen *Kratylos*'ta iki farklı görüş anlatılmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre adlar ile onların adlandırdıkları şeyler arasında doğal bir bağ vardır. Diğer görüşe göre adlar ile onların adlandırdıkları nesnelere arasında hiçbir doğal bir ilişki yoktur. Bir sözcük, eğer dile getirdiği şeyle kendisi arasında en azından bir özdeşlik olmasaydı, o anlama gelmezdi. Bir simge ile bu simgenin anlattığı nesne arasında uzlaşmaya dayalı zorunlu bir bağlantının bulunması yeterli değildir; aynı zamanda aralarında doğal bir bağlantının olması zorunludur.⁵³

Dil felsefesi yaklaşımı Aristo ve *Peri Hermenias*'ı başlangıç olarak kabul eder.⁵⁴ Zira Aristo, kelimelerin konuluşunun tabii mi, itibarı mi olduğu sorusuna

⁵⁰ Frege hakkında bkz: Mustafa Yıldırım, "Frege'nin Anlam ve Gönderim Ayrımı", *Beytulhikme - International Journal of Philosophy-*, 7 (2) 2017 164 vd. Ayrıca bkz: Diler Ezgi Tarhan, *Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, İst. Üniv. Sos. Bil. Enst., 2019, s. 130 vd.

⁵¹ Carnap hakkında bkz: İsmail Serin, "Carnap'ın Mantıksal Doğruluk Çözümlemesi", *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Y: 2020, C: 19, S: 2, s. 754 vd. Ayrıca bkz: Rudolf Carnap, *Logical Syntax of Language*, The International Library of Philosophy, 2001; Paul Arthur Schilpp (Edit), *The Philosophy Of Rudolf Carnap*, USA, Third edit., 1997.

⁵² Aliye Güler, *Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî Mantığında Dilbilim Kavramları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2015, s. 10.

⁵³ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 159. Eski toplumlarda "ad koyma" edimi, bir "anlam saptama" edimi olarak gerçekleşiyordu. Örneğin çoğu eski toplumlarda görüldüğü gibi, eski Türkler de çocuklarının adlarını onların ortaya çıkan yeteneklerine ya da onun kişiliğini ötekilerden ayıran özelliğe göre koyarlardı. Öyle ki, Dede Korkut öykülerinde, *ad koyma* ediminin bir "anlamlandırma çabası" olduğu açık seçik görülür. *Boğaç* adı, bir boğayı bir vuruşta devirdiği için, bunu başaran gence ad olarak konulmuştur. Doğduktan sonra yıllarca adsız dolaşmıştır bu genç. Çünkü yaşadığı toplumda "kendisini ötekilerden ayıracak bir özellik" sergilemedikleri sürece, çocuklara herhangi bir ad verilmezdi. Dirse Han'ın adsız dolaşan oğlu, günün birinde bir boğayı bir vuruşta devirerek *kendisini ötekilerden ayıran bir beceri* göstermiştir. İşte ancak o andan sonra kendisine bir ad verilmiştir: Boğaç; "boğa deviren". Bkz: Cengiz Özakıncı, *Din ve Dil*, İst., Payel yay. 3. Bsk. 1998, s. 91.

⁵⁴ Rabia Topkaya, *Dünyayı Anlamada Dilin Rolü: Dilin Temsil İşlevi Üzerine Bir Çalışma*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst., 2017, s. 5.

karşı bunun, itibarî olduğunu kabul etmiştir. *Peri Hermineias* kitabında şöyle bir cümle vardır: “Her söz kendisinde mevcut bir hassa dolayısıyla değil, bir uzlaşma dolayısıyla manalıdır.”⁵⁵ Romalılarda, Lucretius Carus’un⁵⁶ (M.Ö. 99-M.Ö. 55) *Eşyanın Tabiatına Dair* filosofik poeminin dilin türeyişine dair kısmında şu düşünce dile getirilir: (İnsanları) dilin türlü seslerini çıkarmaya sevkeden tabiattır. Eşyanın isimlerini doğuran şey de ihtiyaçtır.⁵⁷

Batıda Ortaçağda Latince eksenli çalışmalar yapılmış, Rönesans’ın ardından 17. ve 18. yüzyıllarda dilbilim çalışmaları hızlı bir ivme kazanmıştır. Ancak 19. yüzyıldan itibaren dilbilim Saussure⁵⁸ (1857-1913) ile birlikte, dilbilim çalışmalarıyla daha bilimsel bir şekle bürünmüştür.⁵⁹ Bununla birlikte bu sahada adı anılması lazım gelen kişi meşhur Alman Reuchlin’dır (1455-1522).⁶⁰ Batı linguistik eserlerinde *kök* ve *ek* gibi morfolojik mefhumları ilk ortaya süren, fiil çekim eklerinin aslı şahıs zamirleri olduğunu ilk önce söyleyen kendisidir.⁶¹

Saussure, artzamanlı ve eşzamanlı dilbilim çalışmaları arasındaki farkı tanımlamış, bu iki yöntemin farklı ilkelerini açıklamıştır. *Dil* (langue) ve *söz* (parole) arasındaki farkı ortaya koyan Saussure, dilin birbirleriyle bağlantılı olan sözlüksel, dilbilgisel ve sesbilimsel öğelerinin hepsinin eşzamanlı olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Saussure’ün dilbilim üzerindeki ilk etkisi, sesbilgisi alanında olmuştur. Sesbilgisi konusundaki yapısalcı görüşü, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kabul görmüş ve sesbirim kavramı ve terimi, uluslararası bilim dünyasınca tanınmıştır.⁶² Saussure’ün dilbilim hakkında verdiği ders notlarından çıkarılan temel tespitleri şöyle sıralayabiliriz:

- Dil bir göstergeler sistemidir.
- Dilin birimleri kendi aralarında farklıdır.
- Dil bir sözleşme ve uzlaşmadır.
- Dil toplumsal bir kurum ve olgudur.

⁵⁵ Özdem, *Dil Türeyiş Teorileri*, s. 18.

⁵⁶ Lucretius Carus hakkında bkz: Lucretius, *Evrenin Yapısı*, çev: T. Uyar-T. Uyar, İst. Hürriyet yay. 1974, s. 7 vd.

⁵⁷ Özdem, *Dil Türeyiş Teorileri*, s. 24.

⁵⁸ Saussure ile ilgili olarak bkz: Savaş Kılıç, “*Saussure Dilbiliminin Felsefi Kaynakları Üstüne Bir Araştırma*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Ens., 2002, s. 8 vd. Ayrıca bkz: Ferdinand de Saussure, çev: B. Vardar, İstanbul, Multilingual yay., 1998.

⁵⁹ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, s. 222-223.

⁶⁰ Reuchlin hakkında bkz: Kathryn Christine Puzanghera, *Humanism and Hebraism: Christian Scholars and Hebrew Sources in the Renaissance*, y.y., 2016, s. 105 vd.

⁶¹ Özdem, *Dil Türeyiş Teorileri*, s. 43.

⁶² Öz Açık, *Dil Akrabaltığı*, s. 42-43.

- Dil kavramları belirtilen dizgedir.⁶³

Descartes,⁶⁴ (1596-1650) dili düşüncenin yarattığını, bu sebeple ilk dilin sadece heyecanı belirleyen çığlıklardan ibaret olmayıp düşüncenin sembolik ifadeleri olduğunu ileri sürmektedir. Vico⁶⁵ (1668-1744), sözcüklerle anlamları arasında doğal bir bağlantı olduğunu düşünmektedir. Bütün sözcükler ya nesnel bir doğal sesin yinelenmesidir ya da doğrudan doğruya bir duyguyu, bir acıyı, hazzı, sevinci veya üzüntüyü dile getiren duyularla ilgili seslerdir. Jean Jacques Rousseau⁶⁶ (1712-1778) ilk dilin doğadaki seslerin taklidinden ibaret olduğunu, bunu artiküle (mafsallanmış) seslerle meydana gelen konuşmanın takip ettiğini, ancak insanda konuşmayı sağlayan bir meram ifadesi kabiliyetinin önceden mevcut olduğunu dile getirmiştir.⁶⁷

Rousseau insanoğlunun ilk sözlü ifadelerinin mecazlardan meydana geldiğini savunur. Onun nazarında insanlar arasındaki ilk konuşmalar, muhakemeye yönelik değil, poetik bir işleve yöneliktir. Ona göre yeryüzünde dillerin birbirinden farklılaşmasının temel nedeni, değişik coğrafyalarda hüküm süren iklim çeşitliliğidir. Bu bakımdan Rousseau'ya göre soğuk ve sert bir iklime sahip olan kuzey ülkelerinden güneye doğru inildikçe diller de iklim gibi sıcak ve canlı bir hal alır. Rousseau'nun nezdinde bir dil, gramatikal ve mantıkî açıdan ne kadar mütakâmil ise bir o kadar soğuk ve monotondur. Böylece Rousseau, Derrida'nın da (1930-2004) belirttiği gibi diller arasındaki farklılaşmayı, dillerin kökeni konusundaki teolojik ya da metafizik açıklamalardan kaçınarak, tamamen tabiata bağlı coğrafi ve iklimle ilgili nedenlerle izah eder. Ona göre ortak dil, Nuh tufanından sonra ilk insanlarla birlikte yeryüzünden silinip gitmiştir. *Eski Ahit*'teki Âdem'in mahlûkata ad koymasıyla ilgili âyetlerden hareketle, *lingua adamica*'nın eşyanın tabiatını yansıtan mükemmel dil olduğuna hükmeden geleneğin aksine, Rousseau'nun dil anlayışı açısından köken dil, eşyanın tabiatını değil, sadece eşyanın insan ruhunda uyandırdığı teessürleri yansıtan bir dil olabilir. Rousseau'nun dilin kökeni meselesine din-dışı bir perspektiften

⁶³ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 223.

⁶⁴ Descartes hakkında bkz: Desmond M. Clarke, *Descartes*, çev: N. Nirven-B. Ersöz, İst., Türkiye İş Bankası yay., 2016. Ayrıca bkz: Naciye Atış, "Descartes Felsefesinde Bilgelik", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Y: 2012 S: 14, ss: 121-133; Alper Darıcı, *Descartes'in Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ün. Sos. Bil. Ens., 2014, s. 59 vd.

⁶⁵ Vico hakkında bkz: Arzu İbişi, *Giambattista Vico'da Tarih Sorunu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ün. Sos. Bil. Ens., 2011; Nurdan Yıldız Yücel, *Giambattista Vico ve Çağımızda Yöntem Anlayışları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, Adnan Menderes Ün. Sos. Bil. Ens., 2013.

⁶⁶ Rousseau hakkında bkz: Erhan Atagül, "Rousseau ve Dil", *KAREFAD Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Y: 2018, C: 6, S: 2, ss: 51-61; Şenol Durmuş, *Jean Jacques Rousseau'da Bazı Temel Kavramlar ve Doğal Din Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens., 2010.

⁶⁷ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 185.

yaklaşarak “natüralist” diye nitelendirebileceğimiz bir açıklama ortaya koyduğu görülür.⁶⁸

Gerçek anlamda ilk yapısal sözdizim modelini gördüğümüz, Amerikalı dilbilimci Leonard Blomfield’in⁶⁹ (1887-1949) dil tanımı şöyledir: “İnsanın belirli bir güç çerçevesinde telaffuz ettiği sesler, yani söz, bir insan topluluğundan diğerine değişmektedir. İnsanlar çeşitli diller konuşurlar. Her çocuk belirli bir toplum içinde yetişir. Konuştuğu sözsöz gelenekleri, konuşma ve cevap vermeyi hayatının ilk yıllarında bu toplum içinde kazanır.” Ona göre dil, bir *işaretler sistemi* olduğu için konuşma da *sözle işaretleme* demektir. Her işaret sisteminde olduğu gibi dilde de anlamlı ve anlamsız öğeler vardır. Örneğin, işaret bayrakları sistemindeki türlü renklerdeki bez parçalarının, kullanıldıkları sistemin dışında kendilerine özgü anlamları yoktur. Onlara anlam kazandıran sistemdir. Böylece dilde bulunan seslerin, sistemden bağımsız bir anlamları olamaz. Dildeki birçok öge tek olarak ele alınırsa anlamlarını kaybeder. Örneğin *kar* kelimesinin *k-a-r* sesleri ayrı ayrı ele alınınca, kelime anlamını kaybeder. Bu sesler tek başına bir anlam ifade etmez. Blomfield’in dil konusundaki temel tespitlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Dil konuşanın şekillendirdiği sözsöz bir tavidir.
- Dil kazanılan insani bir özelliktir
- Dil bir toplumdaki diğerine değişir.
- Dil seslerden oluşan bir sistemdir.⁷⁰

1740’ların ortalarında Paris’te akşam yemeklerinde Rousseau (1712-1778) ve Diderot’yla (1713-1784) düzenli olarak buluşan⁷¹ Condillac⁷² (1715-1780), dilin Hz. Âdem’e nasıl bahşedildiği hususunda *İncil*’deki görüşleri onaylamakla birlikte insanın gerektiğinde dili yeniden üretebileceğini ileri sürer. İnsan tarafından geliştirilecek dilin başlangıçta jestler, mimikler, yüz ifadeleri ve anlamsız seslere dayandığını ancak zamanla konuşmaya dönüştüğünü kabul eder. Adam Smith (1723-1790), ilk önce jest ve mimiklerle ifadeye dayanan işaret

⁶⁸ S. Atakan Altınörs, “Rousseau’nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşım”, *bilig*, Y: 2012, S: 63, ss: 4-6.

⁶⁹ Leonard Bloomfield hakkında bkz: Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara, Pegem Akademi yay., 2014, s. 59 vd.; Emine Kotlu, *Yapısalcı ve Post-Yapısalcı Sosyal Teoride Dil (Sosyal Teoride Bir Model Olarak Dil)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, Adnan Menderes Ün. Sos. Bil. Ens., 2007, s. 35 vd.; Kerim Demirci, “Davranışsal Dil Bilimine Kısa Bir Bakış: L. Bloomfield ve B. F. Skinner Yaklaşımları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, C: 56, S: 2008/1, ss: 63-70.

⁷⁰ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, ss: 223-224.

⁷¹ Hewes, *Kuramlar*, s. 14.

⁷² Condillac hakkında bkz: Rüdiger Schreyer, “Condillac, Mandeville, and The Origin Of Language”, *Historiographia Linguistica*, (January 1978), ss: 1-25. Ayrıca bkz: Jacques Derrida, *Önemsizin Arkeolojisi*, çev: A. Utku-M. Erkan, İstanbul, Otonom yay., 2006.

dilinin ortaya çıktığını ancak bunun yetersizliği karşısında uzlaşma neticesinde sözlü dilin geliştiğini ifade eder. Herder'e (1744-1803) göre dil, insanın düşünerek vücuda getirdiği bir olgu değildir, onun iç benliğinden, tabiatından fişkırmıştır. Bununla birlikte insanın tabii bir insiyakla çıkardığı sesler akıl olmadıkça dil diye tanımlanamaz. Louis de Bonald⁷³ (1754-1840), dilin insanlara verilmiş ilahî bir armağan olduğunu savunur. Wilhelm von Humboldt'a (1767-1835) göre insandaki dil yeteneği doğrudan doğruya verilmiş bir şeydir. İnsanda bu yetenek olmasaydı dil öğrenilemezdi. Dile olan bu yetenek, insanın yapısında potansiyel olarak vardır. Dilin kendisi verilmiş bir şey değildir ama dili gün yüzüne çıkarabilme yeteneği verilmiştir. Saussure, dil yetisi ile dil olgusu ayrımı yapar. Dil yetisinin insana özgü bir yeti olduğunu belirtir. Her insan, dünyanın hangi bölgesinde yaşarsa yaşasın bu ortak dil yeteneğine sahiptir. Ancak söz konusu dil yetisi insanın içinde yaşadığı topluma göre özel bir biçim alır. Dil yetisi ile dil aynı şey değildir. Dil, dil yetisinin en önemli ama yalnızca belli bir bölümüdür. Dil hem dil yetisinin toplumsal ürünüdür hem de bu yetenin bireylerce kullanılabilmesi için toplumun benimsediği zorunlu, anlaşma ürünü olan kurallar bütünüdür. İnsan için doğal olan sözlü dil yetisi değil, bir dil kurma, yani ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergelerden örülü bir dizge oluşturma yetisidir.⁷⁴

Günümüz batı dünyasında revaç bulan teoriler arasında Noam Chomsky'nin⁷⁵ (d. 1928) ve Jean Piaget'in⁷⁶ (1896-1980) tezlerini zikredilebilir. Dil kavramına ve dil incelemelerine yeni bir bakış açısı getirerek dilbilimde iki kez devrim başlatan⁷⁷ Chomsky, dilin doğuştan ya da biyolojik kökenli olduğunu

⁷³ Louis de Bonald hakkında bkz: W. Jay Reedy, "Art for Society's Sake: Louis de Bonald's Sociology of Aesthetics and the Theocratic Ideology", *Proceedings of the American Philosophical Society*, V: 130, No. 1 (Mar., 1986), pp. 101-129.

⁷⁴ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 186

⁷⁵ Noam Chomsky hakkında bkz: Noam Chomsky, *Dil ve Zihin*, çev: A. Kocaman, Ankara, Ayraç yay., 2001; Noam Chomsky, *Doğa ve Dil Üzerine*, çev: A. B. Karadağ, İstanbul, Sözcükler yay., 2010; Noam Chomsky, *Dil ve Sorumluluk*, çev: H. Özasya, Ekin yay., 2002; Ufuk Özen Baykent, *Chomsky'nin Bilişsel Dil Yaklaşımının Yabancı Dil Eğitiminde Uygulanabilirliğine İlişkin Bir Soruşturma*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, Uludağ Ün. Sos. Bil. Enst., 2015; İsmail Çelik, "Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil Gelişim Kuramı", *Turkish Studies*, V: 12/28, pp. 193-208; Fatih Müldür, "Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Y: 2016, S: 27, ss: 59-74.

⁷⁶ Jean Piaget hakkında bkz: Sema Bayrakdar, *Yapısalcılığa Saussure ile Dilsel İletişim Açısından Eleştirel Bir Yaklaşım*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens., 2008, s. 19 vd.; Ali Bilge Öztürk, "Piaget'nin Genetik Epistemolojisi, Carnap ve Mantık ile Matematiğin Temelleri Sorunu", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Y: 2017, C: VII, S: 1, ss: 253-267.

⁷⁷ Oya Külebi, "Dilbilim ve Dil Felsefesinde Bir Dönüm Noktası: Noam Chomsky", *Dilbilim Araştırmaları*, Y: 1997, C: 8, s. 76.

savunur. İnsanlar dili kullanma hususunda özel bir kabiliyet ile dünyaya gelir. Bu kabiliyet çevreden oldukça sınırlı bir oranda etkilenir. Chomsky, dil edinimini psikolinguistik bir yaklaşım ile açıklar. Bu yaklaşıma göre dil, çocuğun genetik programının bir parçasıdır. İnsanlar, dili konuşmak üzere doğumdan önce programlanmıştır. Çocuklar tıpkı bir saat gibi önceden dil için kurulmuşlardır. Böylece hangi çevrede ve hangi koşullar altında olursa olsun, çevresinde konuşan olduğu sürece insan yavrusu konuşmayı öğrenir. Piaget'in bilişsel gelişim modelinde dil kendinden daha geniş bilişsel yetilerden kaynaklanmaktadır. Bilişsel yeti dilden daha temel ve öncül bir süreç olup, dil gelişimine temel sağlayarak dil gelişimini de yönlendirmektedir. Kısaca genetik olan dil değil, genel bilişsel prensiplerdir.⁷⁸

Chomsky, dilbilim araştırmalarının konusunu belirlemede, dikkati temel bir faraziye üzerine çekmektedir. Belli bir toplumda yetişen her insan bu çevrenin dilini kazanır. Her anı belirli kurallara uyarak bu dille ifade edebilir. O her zaman bu dile ait doğrudan sonsuz sayıda cümleler kurmaya ve daha önceden bunlar hakkında bilgisi olmasa, bunları hiç duymamış olsa da bunları anlamaya kadirdir. Dilin biçimsel yönüne de dikkat çeken Chomsky bu konuda şunları ifade eder: “Dil, cümleler topluluğudur. Her cümle sessel bir biçim, onunla birlikte aynı anlamsal yorum ve ses ile anlam arasındaki uyumu açıklayan dizelgeler, dilin kurallarını içerir. Eldeki bütün kanıtlar, dili edinme ve kullanma yeteneğinin türe özgü bir insan yeteneği olduğunu, insan dilin doğasını belirleyen ve kökleri insan zihnini kendine özgü yapısında bulunan çok derin ve sınırlayıcı ilkeler olduğunu destekler niteliktedir.”⁷⁹

Chomsky'ye göre dil, genetik kalıt yoluyla, insanoğlunun doğuştan sahip olduğu bir yetenektir. Bu yeti, bir yandan konuşmayı olanaklı kılar. Çünkü fizyolojik yapı, dil seslerini çıkarmaya yatkın bir gelişmişlik düzeyi sağlar. Öte yandan insanları, tüm doğal dillerde yaygın olarak, değişmez biçimde bulunan belirtisiz (unmarked) dil yapıları bilgisi ile donatır. Böylece akılda var olan evrensel bilgiler, bir dil topluluğu içinde bulunma ile, o topluluğun dil yapılan biçiminde açığa çıkar. Dolayısıyla, belirli bir dili edinim süreci, doğuştan var olan bilgilerin, deneme yanılma yöntemiyle sınıp, o dile özgü belirtili yapıların kavranması biçimindedir.⁸⁰

Chomsky, evrensel gramer anlayışını açıklarken *derin yapı* ile *yüzeysel yapı* ayırımına gitmektedir. Bir cümlenin derin yapısı soyut ve zihinsel düzlemde, o cümlenin anlamını oluşturan ve her zaman somut bir şekilde dile getirilmeyen boyutudur. Bir cümlenin yüzeysel yapısı ise onun sözcük vb. şeylerle somut olarak ortaya konmuş halidir. Bir cümlenin derin yapısı ile yüzeysel yapısı

⁷⁸ Demir, *Dillerin Kaynağı*, ss: 186-187.

⁷⁹ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, ss: 226-227.

⁸⁰ Külebi, “Chomsky”, s. 77.

arasında yapılan bu ayırım *bir cümlelin mantıksal formu* ile *bir cümlelin gramatik formu* şeklinde ifade edilebilir. Batılı modern gramercilere göre, diller yüzeysel yapıları açısından değişmekle beraber, kavramsal/düşünsel boyutunu oluşturan derin yapıları yönünden pek değişmezler.⁸¹

Chomsky'nin dile yaklaşımdaki temel tespitleri şöyle sıralayabiliriz:

- Dil insana has, kazanılan bir özelliktir.
- Evrensel dilbilgisi, özel dilbilgisinden daha derin bir kavramdır.
- Bir dilin dilbilgisi hem derin hem yüzeysel yapıyı içerir. Ayrıca bunlar arasında dönüşüm bağıntısını tanımlayan, bunu da sonsuz bir derin ve yüzeysel yapı alanında yapan bir kurallar dizgesi bulunur.
- Dili bilen, dilin kurallar dizgesini içselleştirir ve bu yolla bilmediği sayısız cümleler üretebilir.
- Dil sonsuz, sınırsız cümleler topluluğudur.
- Dil lisânî bir yetenektir.
- Dil anlamlar taşıyan seslerdir.⁸²

Andre Martinet'e (1908-1999) göre dil, insan deneyiminin topluluktan topluluğa değişen biçimlerde anlamsal bir içerikle sessel bir anlatım kapsayan birimlerinin, başka bir deyişle, anlambirimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracıdır. Bu sessel anlatım da her dilde belli sayıda bulunan ve öz nitelikleriyle karşılıklı bağıntıları da bir dilden öbürüne değişen ayırıcı ve ardışık birimler, başka bir deyişle sesbirimler biçiminde eklemlenir." Martinet, dilin temel vazifesinin dilin mensup olduğu toplum çerçevesinde bildirişim olduğunu ifade etmektedir. Aralarındaki farklılığa ve uyuşmazlığa rağmen, diller temel olarak bu görevi yerine getirir. Dil, insana çevresindeki bireylerle iletişim, bildirişim kurmasını sağlayan insana özgü bir araçtır.

Martinet'in dil konusundaki yaklaşımını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Dil bildirişim aracıdır.
- Dil ses ve yapı, anlam eklemliliğini barındırır.
- Dil seslerinin sayısı sınırlıdır.
- Dil bir topluluktan diğerine değişen bir olgudur.⁸³

Rousseau'nun ardından, onun çizgisini izleyerek dilin ilâhî bir ihsan olduğu hipotezine açık açık itiraz etmiş düşünürler vardır. Bunlar arasında, Fransız tarihçi ve düşünür Ernest Renan'ın adını anabiliriz: Renan'ın *De*

⁸¹ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 103.

⁸² Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 227.

⁸³ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", ss: 224-226.

l'Origine du Langage başlıklı ünlü eserinde, bizim “ilâhî ihсан hipotezi” olarak adlandırdığımız yaklaşımları, dilin “vahyedilmişliği tezi” diye anarak itiraz ettiği görülür. Bu itibarla, felsefî düşüncenin ilk örneklerinden itibaren işlenmiş dilin kökeni meselesine yaklaşımıyla Rousseau’nun, “modern” dil anlayışlarının zeminini hazırlamış başlıca filozoflardan biri olduğunu tespit ediyoruz.⁸⁴

Bir başka teori, felsefenin, dilin analitik incelemesine gereği gibi önem atfedilmiş olan 18. yüzyılda ortaya konmuştur. 17. yüzyılın sonlarına doğru John Locke meşhur *Deneme*’inde, kelimeleri ve ideaları birlikte ele almıştır.⁸⁵ Dili ele alırken, bunu sözcükleri inceleyerek yapar. *Deneme*’nin bir bölümü sözcüklere ayrılmıştır.⁸⁶ Sözcükler iletişim için gereklidir. İnsandaki düşüncelerin bazıları diğer insanlarda da bulunsa da bu düşünceler kişinin içindedir, onları başkalarına aktarmak için gereken dışsal duyumsanabilir imler ise sözcüklerdir.⁸⁷ Ona göre, sözcükler idelerin istençli ve yansız imleri olduklarından kişilerin, kendi idelerini kendisi için imlemek üzere istediği bir sözcüğü kullanması gayet doğaldır; ancak dili doğru ve yetkin bir şekilde kullanmak için aynı imin her zaman aynı ide için kullanılması da bir zorunluluktur.⁸⁸ Bütün dilleri oluşturan sözcüklerin en büyük bölümü genel terimlerdir ve bu rastlantı ya da ihmalin değil aklın ve zorunluluğun gereğidir.⁸⁹ Locke bu noktada insanların nesnelere verdikleri adlarda oluşan asıl bozulmanın sebebi olarak bilgi eksikliğini ve nesnelere gerçek yapılarına insanların vakıf olamayışını gösterir ve bu yetersizliği de anlama yetisine değil sözcüklere yükler. Ona göre, bilginin aracı olarak, dildeki kusurlar, daha yakından incelenseydi dünyayı güdültüye boğan tartışmaların büyük bölümü kendiliğinden yok olur ve bilginin yolu insanlar için büyük ölçüde açılmış olur.⁹⁰

Dil böylece aşama aşama gelişerek günümüzdeki hâlini almıştır. Smith’e göre dil ilk hâlinde adlardan ibaretti.⁹¹ İlk ortaya çıkışında, dilin en somut ihtiyaçların ifadesi ile sınırlanmış olması gerektiğini düşünür: “Belirli nesnelere işaret etmek üzere belirli isimlerin atanması, yani varlık belirten isimlerin kuruluşu büyük ihtimalle dilin oluşumuna doğru atılmış ilk adımlardan biridir. İnsan toplumundan uzakta beslenip büyütülmüş ancak konuşma öğretilmemiş iki vahşi, karşılıklı isteklerini birbirlerine anlaşılır kılmak için çabalarken böyle bir

⁸⁴ Altınörs, “Dilin Kökeni”, s. 6.

⁸⁵ Renan, *Dilin Kökeni*, s. 58.

⁸⁶ Topkaya, *Dilin Temsil İşlevi*, s. 19.

⁸⁷ Topkaya, *Dilin Temsil İşlevi*, s. 20.

⁸⁸ Pınar Türkmen Birlik, “Locke’ ta Sözcüklerin Yeterliliği ve Yetersizliğinde Uzlaşımın Rolü”, *Anemon (Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, Y: 2017, C: 5, S: 2, s. 266.

⁸⁹ Emir Ali Ergat, *Dil, Düşünce ve Varlık İlişkisi-J. Locke ve G. Berkeley Örneği*, İst., Birey yay., 2008, s. 19

⁹⁰ Ergat, *Dil, Düşünce ve Varlık*, s. 60.

⁹¹ Renan, *Dilin Kökeni*, s. 60.

dili, belirli nesnelere işaret etmek istediklerinde bazı sesler çıkarmak yoluyla doğal olarak oluşturacaklardır. Bu şekilde sadece en aşına oldukları ve en sık bahsetmek istedikleri nesnelere için atanmış belirli isimler olabilecektir.⁹²

İlk dil, akıllı ruh ile dünyanın ortak ürünü, formu bakımından salt aklın dışı vurumu, içeriği bakımından ise duyuşal hayatın yansıması idi.⁹³ Gramer de bütünüyle aklın ürünüdür; duyum, onda hiçbir surette işin içine karışmamıştır.⁹⁴ O hâlde ilk insanların dili, bir bakıma, tabiatın insan bilincindeki aksiyankısı idi. İlk duyumların izleri hemen hemen silinmiştir ve dillerin pek çoğunda kökenleri süregiden nidaları yeniden bulmak artık imkânsızdır; yine de birtakım bölge dilleri, yaratılmalarını yönlendiren usullerin hatırasını hâlâ muhafaza eder. Sâmi dillerinde ve bilhassa da İbranicede, onomatope yoluyla oluşum, birçok kelime kökü açısından ve özellikle de kadîmliğin ve tek heceliliğin izini taşıyanlar açısından ziyadesiyle hissedilir. Doğa varlıklarını ifade eden eş anlamlı kelimelerin zenginliğiyle Arapçada şahikasına erişir. *Kâmûs*'un yazarı olan Fîrûzâbâdî⁹⁵ balın farklı adları üzerine bir risale kaleme aldığını ve henüz bitirmediği bu yazıda sayının şimdiden seksene vardığını söyler. Aynı yazar kılıç anlamına gelen en az bin, mutsuzluk anlamına gelen en az dört yüz kelime olduğunu beyan eder. Hammer'in (1774-1856) bir eserinde teker teker sıralayarak gösterdiği gibi deveye işaret eden kelime sayısı, Arapçanın müthiş bir eş anlamlı kelime hazinesine sahip olduğundan şüpheye yer bırakmaz: tam 5744 kelime! Laponca ise Ren geyiğini cinsiyetine, yaşına, rengine göre adlandıran otuz civarında kelime içerir. Eski Saksoncada deniz anlamına gelen on beş farklı ad bulunduğu söylenir.⁹⁶

Hayatını idealleri üzerine kurmuş; etrafındaki hemen herkesin müstehzi tavırlarına aldırmadan düşüncelerini savunabilme cesaretini gösterebilmiş bir filozof ve din adamı olan⁹⁷ Berkeley'e⁹⁸ (1685-1753) göre dilin temel işlevi,

⁹² Gökhan Murteza, "Adam Smith'in Dillerin Oluşumu ve Gelişimi Üzerine Düşüncelerinin Ahlak ve İktisat Üzerine Görüşleriyle Bağlantısı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Y: 2015, S: 19, s. 35.

⁹³ Renan, *Dilin Kökeni*, s. 83.

⁹⁴ Renan, *Dilin Kökeni*, s. 89.

⁹⁵ *Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî'dir. (ö. 817/1415) el-Kâmûsü'l-muhtâ' adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili, tefsir ve hadis âlimidir. Bkz: Hulûsi Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, C: 13, s. 142.*

⁹⁶ Renan, *Dilin Kökeni*, ss: 91-93.

⁹⁷ Ahmet Erhan Şekerci, "İdealist Bir İmmateryalist: George Berkeley", *Felsefe Dünyası*, Y: 2015, S: 61, s. 153

⁹⁸ Berkeley hakkında bkz: George Berkeley, *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine*, çev: H. Turan, Ankara, Bilim ve Sanat yay., 1996; Murat Sel, *John Locke, George Berkeley ve David Hume'un Bilgi Anlayışları ve Mukayesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Necmettin Erbakan Üniv. Sos. Bil. Enst., 2018; Saadet

Locke'un öne sürdüğü gibi, kelimelerle temsil edilen idealar iletmek değildir: "Kelimelerle dışa vurulan/ ifade edilen idealar iletmek, genellikle sanıldığı gibi dilin ne tek ne de esas hedefidir. Dilin hakikî hedefi ne sadece ne esasen ne de her zaman idealar sağlamak veya onları iletmektir. Ona göre, kelimelerin, ideaları temsil etme ve onları belirtme dışında başka işlevleri de vardır."⁹⁹

Gerek Locke gerekse Berkeley, bu problemi (dil ve düşünce) doğrudan veya dolaylı olarak kendi bilgi nazariyelerinin merkezine oturtmuşlardır. Her iki filozofta da bu bağlamda, belirgin olan ortak kaygı "dil genel geçer bir anlamlandırmaya tabi tutulması gereği" vurgusudur.¹⁰⁰ Dil-düşünce bağlamında hem Heidegger'in hem Herder'in sözleri aynı zamanda toplumsal hafızanın dil ile irtibatına işaret etmektedir. Çünkü bilinmektedir ki milletlerin ortak hafızası dil ve o dile ait semboller ile aktarılır. Buna binaen varlık-dil ilişkisinde dikkat çekmek istediğimiz bir husus da her dilin bir özneliği olduğu ve bu özneliğin, o dile özel bir dünya görüşü ihtiva etmesidir. İşaret edilen öznelik sadece dile ait yapı ve sesle ilgili göstergelerden ibaret değildir. Aynı zamanda bu göstergelerden hareketle "Her dil insana başka bir düşünme biçimi, başka bir görüş biçimi verir. Bu dille insan dünyayı başka türlü kavrar; bu dilde insanın dünya karşısındaki duygu ve istekleri başkadır." sözleriyle ifade edilen bir özneliktir. Nitekim Walter Porzig'e¹⁰¹ (1895-1961) göre de her milletin paylaştığı ortak bir dili vardır ve bu dil o milletin özneliğini taşır. Dolayısıyla her milletin özel bir dili, öznel bir dünya görüşü mevcuttur.¹⁰²

II. DİLİN DOĞUŞU ÜZERİNE DOĞULU/TEOLOJİK KURAMLAR

Ortaçağ Hıristiyan batı dünyasında dilin menşei ile ilgili tartışmaların *Ahd-i Atik*'te yer alan rivayetlerin yorumundan ibaret olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰³ Buna göre dilde uzlaşma (istilâh) yoktur. Dil tamamıyla ilâhî addedilmiştir. Ortaçağda Hıristiyan kilisesinin kanaati bu yöndedir. Hatta Heretiklerin¹⁰⁴ reisi Euonimus,

Yediç, *Berkeley Felsefesi Açısından "İde" Kavramının Kapsamı ve İşlevi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ün. Sos. Bil. Enst., 2010.

⁹⁹ Atakan Altunörs, "Berkeley'in Dil ve Anlam Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme", *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, S: 3 (1), Ocak 2010, ss: 5-6.

¹⁰⁰ Ergat, *Dil, Düşünce ve Varlık*, s. 97.

¹⁰¹ H. Gülru Yüksel, "Felsefenin Gözü ile Dilin Bazı Problemleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y: 2009, C: 11, S: 1, s. 160.

¹⁰² Torun, "Varlık ve Dil", s. 26.

¹⁰³ Özdem, *Dil Türeyiş Teorileri*, s. 38.

¹⁰⁴ Heresi/Heretik: "Heresi" tabiri Hıristiyan Kilisesi'nin Ortodoks/sahih doktrinini karşısında duran düşünce veya doktrin, "heretik" ise, ortodoks olmayan bir görüşü benimseyen kişi olarak tanımlanmaktadır. Heresi Yunanca kökenli bir terim olup dini ve felsefi düşünce alanına işaret etmektedir ve Hıristiyanlığın antik Roma dünyasına girişiyle bir kilise terimi hüviyetini almıştır. Terim 13. yüzyılda orta ve batı Avrupa'da önemli bir heretik grup olan Katharlar'ı, daha sonra da ortodoks olmayan her türlü doktrin, düşünce ve

Aziz Basilius'u dili Allah'ın insanlara verdiği kabiliyete nispet etmesinden ötürü ilâhî basireti inkâr etmekle itham etmiştir.¹⁰⁵

Hıristiyanlar, her şeye karşın, üç dile üstünlük tanıyorlardı: İbranice, Yunanca ve Latince. Çünkü bu üç dil kutsal saydıkları metinlerde kullanılmıştı. Hintlilerde ise dilbiliminin ve felsefenin gelişimi, tahmin olunacağı üzere, Vedalar'ın tefsiri ile alakalı olduğunu belirtmiştik. Hintlilerce kelâm yani söz de tabiatın başka kuvvetleri gibi ilâhîleştirilmiş, bu suretle kutsilik kazandırılmıştır. İlk Hıristiyan yazarlar, dilin kaynaklan konusunda genellikle Yahudi geleneğini izlemişlerdir. Müslüman bilginler ise yaratılan ilk dil ve cennetin dili olarak İbranicenin yerine klasik Arapçayı oturttukları dilin kökeninin ilâhî olduğunu savunmuşlardır.¹⁰⁶

İslam dünyasındaki dilbilim çalışmalarının başlangıcını H. 2. asrın ilk yıllarına kadar götürmek mümkün olmakla birlikte, günümüz dilbiliminden kimi açılardan farklı olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Çalışmalarını dil ilimleri çerçevesinde yapan Müslüman dilciler dilin kelime yapısını, kelimelerin tarihî süreçteki anlam değişmelerini, cümle içindeki dizilişini çeşitli biçimlerde adlandırmış, bunları ifadede farklı terimler kullanmışlardır.¹⁰⁷ Arap dilbilim çalışmaları, felsefî çıkışlı olan Yunan dil çalışmalarının aksine din eksensidir. İlk dil çalışmaları, din dili olan Arapçayı bozulmadan korumak ve yeni dinin temel metinlerini anlamaya yönelik olmuştur.¹⁰⁸ Dilbilimin ortaya çıkışı ile ilgili Arap dil tarihçilerinin kaynaklarında Ebu'l-Esved ed-Düelî¹⁰⁹ ile Hz. Ali'nin adları geçer. Bunlar, farklı rivayetlerin kahramanları olarak Arap dili gramerini/ nahiv oluşturan kişilerdir. Bu rivayetlerden biri, yeni yerlerin fethedilmesi, *Kur'ân'da lahn*¹¹⁰ olayını artırdığı için Hz. Ali'nin emriyle Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin Hz. Ali'nin başlattığı nahiv kurallarını tamamladığını söyler. Ancak Halil b.

grupları göstermek için de kullanılmaya başlanmıştır. Bkz: Kadir, Albayrak, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, (5-7 Eylül 2005), 2005, s. 104.

¹⁰⁵ Demir, *Dilleri Kaynağı*, s. 185.

¹⁰⁶ Faruk Bozğöz “Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Diller”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y: 8, S: 20 (2004), s. 279.

¹⁰⁷ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, s. 202.

¹⁰⁸ M. Şirin Çıkar, “İlk Dönem Arap Dilbilimi”, *YYÜ İlahiyat Fakültesi K, ur'ân ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001, s. 256.

¹⁰⁹ Ebü'l-Esved ed-Düelî, Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî'dir. (ö. 69/688) Kur'ân-ı Kerim'e hareke sistemini getiren ve Arap nahvinin ilk esaslarını tesbit eden âlim, şairdir. Bkz: Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, *DIA*, C: 10, s. 311.

¹¹⁰ Abdurrahman Çetin, “Lahn”, *DIA*, C: 27, s. 55.

Ahmed'in öğrencisi olan Sibeveyh'in¹¹¹ (ö. 180/796) *el-Kitab*'ı¹¹² döneminde de etkisini uzun süre devam ettirmiş günümüze gelen en eski dilbilim (nahiv) kitabıdır.¹¹³

Müslüman ilim adamları dilbilim çalışmalarını yaparken büyük oranda *Kur'an*'ı daha iyi anlamayı amaçlamışlar ve dilin tanımında dini amaçlar etkin olmuştur. Müslüman dilciler, çoğunlukla dili Allah'ın kullarına verdiği bir nimet olarak kabul etmiş ve dile bu açıdan yaklaşmışlardır.¹¹⁴ *Kur'an*'da ilgili ayetler bağlamında yapılan yorumları incelediğimizde şu sonucu çıkarabiliriz: Allah ilk insan olan Hz. Âdem'e dili vahiy veya ilham yoluyla öğretmiş ya da ona yaratılışla birlikte dili kullanabilme güç ve yeteneğini vermiştir. İlgili ayette geçen *beyân*¹¹⁵ ibaresi de hâkim kanaate göre kalpte olan düşüncüyü ifade etme ve başkasının düşüncelerini anlama gücü yani dil şeklinde yorumlanmaktadır.¹¹⁶ *Beyân* sözcüğü *Kur'an*'da üç yerde geçmekte olup buralarda "ilan etme"¹¹⁷, "açıklama"¹¹⁸, "düşünce ve duyguları ifade etme"¹¹⁹ anlamlarında kullanılmıştır. "İfadenin öylesi vardır ki büyüleyici bir etkiye sahiptir" hadisinde ise *söz* ve *ifade* manasına gelmektedir.¹²⁰

¹¹¹ Sibeveyh, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî'dir. (ö. 180/796) Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisidir. Bkz: Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sibeveyhi", *DİA*, C: 37, s. 130.

¹¹² Ali Bulut, "Sibeveyh'in Hayatı ve el-Kitâb'a Yönelik Bazı Eleştiriler", *Doğu Araştırmaları*, Y: 2008, S: 1, ss: 115-138; Ali Benli, *Sibeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*, İstanbul, Marmara Ün. Sos. Bil. Enst. 2007; Soner Gündüzöz, "el-Kitâb'ın Kuramsal Temelleri: Sibeveyhi'nin Kitabındaki Kodifikasyonun Çözümü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y: 2004, C: 17, S: 17, ss: 235-263.

¹¹³ Güler, *Dilbilim Kavramları*, s. 29.

¹¹⁴ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 203.

¹¹⁵ Beyan konusu ile ilgili olarak bkz: Nejdet Gürkan, "Kur'an'ın Anlaşılabilirliği Bağlamında İslâm Geleneğinde Dil Olgusu ve "Beyân" Kavramı", *Marife*, Y: 10, S: 2, 2010, ss: 67-96; Mehmet Zeki Serdaroğlu, *Dil Felsefesi ve Düşünce Bağlamında Kelâm Ekollerinin Söylem Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, Dicle Ün. Sos. Bil. Ens., 2014; Arif Atalay, *Bir Fıkıh Usulü Terimi Olarak Beyan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, Cumhuriyet Ün. Sos. Bil. Ens., 1999; Süleyman Pak, "Sünnetin Kur'an'ı Beyan Yönleri", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y: 2012, C: XVI, S: 1, ss: 353-381; Bayram Köseoğlu, *Kur'an'da Beyan Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Ün. Sos. Bil. Ens., 2004; Avnullah Enes Ateş, *Kur'an Yorumunda Beyan İlmi*, İstanbul Kitâbi Yay., 2018.

¹¹⁶ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 192.

¹¹⁷ Âli İmrân, 3/138: Bu (Kur'an), insanlar için bir açıklama, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür.

¹¹⁸ Kiyâmet, 75/19: Sonra onu açıklamak da bize aittir.

¹¹⁹ Rahmân, 55/4: Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti.

¹²⁰ Demir, *Dilleri Kaynağı*, 177.

Rahmân suresinin ilk ayetlerinde Allah'ın insanı yaratıp ona *beyânı* öğrettiği ifade edilmektedir. Ayette geçen *beyân* ifadesiyle ne anlatılmak istendiği hususunda tefsir kaynaklarında çeşitli rivayetler nakledilmektedir. Bu rivayetlere göre, Allah, insanoğluna helâli-haramı ve hayrı-şerri öğretmiştir. Beyân ile kastedilen kelâm ve konuşma yani dildir. Taberî¹²¹ (ö. 310/923), yukarıdaki rivayetleri okuyucuya aktardıktan sonra söz konusu ifadeyle anlatılmak istenenin helal, haram, geçim ve konuşma gibi insanın hem dini hem de dünyevi hayatı ile ilgili olarak ihtiyacı olan her şeyi açıklamak olduğunu belirtir. Yani Allah, insana açıklanması gereken bütün şeyleri açıklamış ve öğretmiştir. İbn Kesîr¹²² (ö. 774/1373) ise beyân ifadesiyle kelâm ve konuşma anlamının kastedilmiş olmasının konu bütünlüğü açısından daha güçlü ve daha uygun olduğunu ifade eder. Fahreddin er-Râzî,¹²³ (ö. 606/1210) bu ayetin dilin tevkîfî bir şekilde oluştuğuna, yani Allah tarafından öğretildiğine delil gösterilebileceğini belirtir. Surede *Kur'ân*'ın öğretilmesi, insanın yaratılışından önce zikredilmiştir. Bundan dolayı Ebû Hayyân el-Endelüsî¹²⁴ (ö. 745/1344), insanın yaratılışının sebebini *Kur'ân*'ın insanoğluna öğretilmesine bağlar. Yani insanın yaratılışının amacı *Kur'ân*'ın öğretilmesidir. *Kur'ân*'ın öğrenilmesi de ancak beyân kabiliyeti ile mümkündür. Beyân kabiliyeti insanı diğer varlıklardan ayıran en temel özellikler arasında yer alır. İnsan, zihninde ve kalbinde bulunanı bu güç vasıtasıyla muhatabına aktarır. Nitekim Emevî dönemi sairlerinden Ahtal (ö. 92/710-11)¹²⁵ bir beytinde bunu söyle dile getirir: “Şüphesiz söz zihindedir, kalptedir; dil ise kalpte olanın sadece bir göstergesi olarak yaratılmıştır.” Dolayısıyla *beyân* ile kastedilen dildir, konuşmadır. Elmalılı (1878-1942),¹²⁶ ayette geçen “insana *beyânı* öğretti” ibaresini “insanın kendini, zihninde, kalbinde ve gönlünde oluşan duygu ve düşünceleri başkalarına açık ve güzel bir

¹²¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'dir. (ö. 310/923) Câmî u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakihtir. Bkz: Mustafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, DİA, C: 39, s. 314.

¹²² İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî'dir. (ö. 774/1373) Tarihçi, müfessir, muhaddis ve Şâfiî fakihidir. Bkz: Abdülkerim Özaydın, “İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ”, DİA, C: 20, s. 132.

¹²³ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî'dir. (ö. 606/1210) Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fikh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimidir. Bkz: Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, DİA, C: 12, s. 89.

¹²⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî'dir. (ö. 745/1344) Endülüslü dil âlimi ve müfessirdir. Bkz: Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, DİA, C: 10, s. 152.

¹²⁵ Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal'dir. (ö. 92/710-11) Emevî devri hristiyan Arap şairlerindendir. Bkz: Azmi Yüksel, “Ahtal”, DİA, C: 2, s. 183.

¹²⁶ Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsiriyle tanınan son devir din âlimlerindendir. (1878-1942) Bkz: Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, DİA, C: 11, s. 57.

şekilde ifade etmek; maksadı anlatmak ve anlamak demek olan konuşma ve dil nimeti” şeklinde tefsir eder. Mevdûdî (1903-1979)¹²⁷ *beyânın* iki anlamından bahseder:

- İlk meramı anlatmak, yani konuşmak ve anlatmak istediğini anlatmaktır.
- İkincisi ise hayır ile şer, iyilik ile kötülük arasındaki farkı anlatmak ve açıklamaktır.

Dilin insanı hayvanlardan ve diğer canlılardan ayıran belirgin bir özellik olduğunu belirten Mevdûdî, dilin sadece nutuk veya konuşma gücü olarak algılanmaması gerektiğini de ifade eder. Aksine bu gücün arkasında akıl ve şuur, idrak ve anlayış, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme, irade ve diğer zihinsel güçler de bulunuyor ki bu güçlerin varlığı olmadan konuşmanın gerçekleşmesi düşünülemez. *Beyân* yani dili kullanabilme kabiliyeti, balığın suda yüzmesi, kusun havada uçması ya da göz kapaklarının oynatılması, gözlerin görmesi, kulakların işitmesi, midenin yemekleri hazmetmesi gibi insandaki çeşitli organların kullanılmasına benzetmektedir. Bu yetilerin tamamı Allah tarafından insana doğuştan öğretilmektedir.¹²⁸

Arapçada dil, söz ve konuşma anlamı daha çok *lisân*, *lügat*, *kelâm*, *lafız* ve *nutk* terimleri ile ifade edilmektedir.¹²⁹ Müslüman bilginlerin, genel anlamda dil olgusunu ifade için *lügat*, dar anlamda dilden bahsederken *lisan* terimini kullandıkları söylenebilir.¹³⁰ Arapçanın kullanılması, bu dili ana dilleri olarak konuşup yazan kimselere özgü değildir. Arapça, İslam'ın kutsal kitabının dili olduğundan, milliyetlerine bakılmaksızın bütün Müslümanların din dili haline gelmiştir. Daha da ötesi, son derece gelişmiş grameri ve çok zengin kelime hazinesiyle Arapça, bütün Müslüman halklar arasında ilim dili olmuştur. Çeşitli ırktaki Müslüman bilginler, bilimsel eserlerini Arapça yazdılar. Arapça, ırkları ve dilleri farklı bütün Müslümanların ortak bağı durumuna gelmiş olup, bu yüzden Müslümanların dini ve kültürel birliğini temsil etmektedir. 7. yüzyılın ilk yarısından bu yana Arapça, İslam'ın üniversal dili olmuş olup, gerçekten de onun İslamiyet'teki yeri, tıpkı Latincenin Ortaçağ Hıristiyanlığındaki yeri gibidir. Dolayısıyla Arapça literatür, yalnız Arapça konuşan halkların değil, aynı zamanda Endülüs'ten Orta Asya'ya, Türkiye'den Büyük Sahra hududuna, Afrika'nın Atlantik kıyılarından Endonezya'nın Pasifik Okyanus kıyılarına kadar uzanan bütün İslam dünyasının manevi ürünüdür.¹³¹

¹²⁷ Mevdûdî, Pakistanlı âlim ve düşünür, Cemâat-i İslâmî teşkilâtının lideridir. (1903-1979) Bkz: Anis Ahmad, “Mevdûdî”, DİA, C: 29, s. 432.

¹²⁸ Demir, Dillerin Kaynağı, ss: 177-179.

¹²⁹ Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, s. 35.

¹³⁰ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, s. 207.

¹³¹ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev: A. Yüksel-R. Er, Yay. Haz.: M. A. Kireççi, Ankara, İmaj Yay. 1993, ss: 14-15.

İslâm düşüncesinde dilin menşei konusuyla ilgili olarak taraftar bulan dört temel teori bulunduğunu görürüz:

1. Vahiy ve ilham (Tevkîf) teorisi: Bu teoriye göre dil tevkîfidir, vahiy ve ilhama dayanır. Başka bir deyişle dil insanoğluna Yüce Allah tarafından öğretilmiştir. Bu tezin ilk defa Ebü'l-Hasan el-Eş'arî¹³² (ö. 324/935-36) tarafından dile getirildiği kabul edilmektedir.¹³³

Vahiy ve ilham (tevkîf) teorisine göre dil insanoğluna Yüce Allah tarafından öğretilmiştir. Bu tezin önde gelen temsilcileri İbn Fâris¹³⁴ (ö. 395/1004), İbn Hazm¹³⁵ (ö. 456/1064) ve el-Âmidî'dir¹³⁶ (ö. 371/981). İbn Fâris, dilin Yüce Allah tarafından Hz. Âdem'e vahiy yoluyla öğretildiğini kesin bir ifadeyle dile getirir. Görüşüne Bakara suresinin 31'inci ayetini ve İbn Abbâs'ın¹³⁷ (ö. 68/687-88) bu ayet için yaptığı tefsiri delil gösterir. İbn Hazm, dilin tevkîfi olduğunu yani Allah'ın bildirmesiyle gerçekleştiğini aklî ve naklî delillerle ispatlar. Ancak ilk dile vukûfiyetlerinden sonra insanların dili geliştirmeleri ve ondan farklı dilleri ortaya çıkarmaları hususunda uzlaşabileceklerini kabul eder. İbn Hazm, ilk dilin tabiat kaynaklı olduğunu savunan teoriyi reddeder ve aklî delillerle çürütmeye çalışır. İbn Hazm'a göre dilin mekân ve coğrafyanın ürünü olduğunu savunan görüş de doğru değildir. Ancak dillerin çeşitlenmesi, farklılaşması ve gelişmesinde çevresel faktörleri inkâr etmez.¹³⁸

Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair İbn Hazm'a¹³⁹ göre dilin bir uzlaşma ve anlaşma sonucu gerçekleşebilmesi için aklî

¹³² Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâil b. Ebi Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî'dir. (ö. 324/935-36) Eş'ariyye mezhebinin kurucusudur. Bkz: İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", DİA, C: 11, s. 444.

¹³³ Demir, "Dilin Menşei", s. 109.

¹³⁴ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî'dir. (ö. 395/1004) Kûfe dil mektebine mensup dil ve edebiyat âlimidir. Bkz: Hüseyin Tural, "İbn Fâris", DİA, C: 19, s. 479

¹³⁵ İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî'dir. (ö. 456/1064) Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şairdir. Bkz: H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", DİA, C: 20, s. 39.

¹³⁶ Amidî, Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr b. Yahyâ el-Âmidî'dir. (ö. 371/981) Arap dili ve edebiyatı münekkitlerindenidir. Bkz: İsmail Durmuş, "Amidî, Hasan b. Bişr", DİA, C: 3, s. 55.

¹³⁷ İbn Abbas, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî'dir. (ö. 68/687-88) Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fikhî ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahâbîdir. Bkz: İsmail Lütfî Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", DİA, C: 1, s. 76.

¹³⁸ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 187.

¹³⁹ İbn Hazm, Hz. Âdem'in konuştuğu dil meselesinden hareketle dillerin doğuşunu incelemiş, aklî ve naklî delillere dayanarak bu konuda ileri sürülen başlıca görüşleri eleştirdikten sonra İslâm ulemâsının çoğunluğu tarafından da benimsenen "tevkîf" (ancak Allah'ın bildirmesiyle bilinebilecek olma) nazariyesini savunmuştur. Dillerin uzlaşma ve anlaşma sonucu doğduğunu ileri süren teoriyi eleştirirken bir anlaşma ve

ve zihnî melekeleri kemale ermiş, ilmî seviyeleri derin, eşyanın hakikatini idrak etmiş, eşyayı bütün ayrıntılarıyla bilen bir topluluk bulunmalıdır. Öyleyse akfî ve zihnî melekeleri olgunlaşmış, evrende bulunan eşyanın bilgisine vâkıf olmuş ilk kişi Hz. Âdem'dir. Bu da Allah'ın onu yetiştirmesi, ona bildirmesi ve öğretmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde uzlaşma, uzlaşma olmadan önce bir zamanın varlığını gerektirir. Çünkü uzlaşma, uzlaşanların bir fiilidir. Her fiilinde mutlaka bir evveli vardır. Peki, karşılıklı uzlaşım anlaştıkları başka bir deyişle iletişimde buldukları bir dil olmadığı halde, insanlar dil üzerinde nasıl uzlaşabilir. Böyle bir şey kesinlikle muhaldir, mümkün değildir. İnsanların dili oluşturma hususunda uzlaşmaları ancak uzlaşacak olanların aralarında daha önce anlaştıkları bir dilin ya da anlamları üzerinde ittifak ettikleri bir işaretler sisteminin varlığını gerekli kılar. Bir işaretler sistemi üzerinde ittifak etmek ancak bir dille olabilir. Aynı şekilde dilde bulunan lafızlarla anlatılan eşyanın tabiatını, şekillerini, özelliklerini, sınırlarını vb. durumları bilmek ve onlara vâkıf olmakta ancak bir iletişim sistemi olan dille mümkündür.¹⁴⁰ İbn Hazm, dilin tabiat kaynaklı ya da mekân ve coğrafyanın ürünü olduğu görüşünü reddetmekle birlikte dillerin çeşitlenmesi, farklılaşması ve gelişmesinde çevresel faktörleri inkâr etmez. Benzer şekilde dilin Yüce Allah tarafından öğretildiği görüşünü savunmakla birlikte, ilk dile vukûfiyetlerinden sonra insanların bu dili geliştirmeleri ve ondan farklı dilleri ortaya çıkarmaları hususunda uzlaşabileceklerini kabul eder. Bu onun şu sözlerinden anlaşılmalıdır: “İnsanların eşyanın mahiyetini, keyfiyetini, tanımını ve sınırlarını kendisiyle kavrayacakları ilk ve tek dile vâkıf olduktan sonra farklı dilleri oluşturmaları konusunda uzlaşım anlaşmalarını inkâr etmiyoruz.” Muhtemelen bizim de katıldığımız görüşü budur. İbn Hazm, Yüce Allah'ın, Hz. Âdem'e her şeyin ismini ya Arap diliyle ya başka bir dille ya da bütün dillerle öğrettiğini belirtir. Bu konuda çok açık ve net bir şekilde Yüce Allah'ın Hz. Âdem'e hangi dili öğrettiğini bilmediğimizi ifade eder. Hz. Âdem'e öğretilen ilk dilin Süryanice, Yunanca, İbranice ya da Arapça olduğu önündeki görüşleri de kabul etmez. Çünkü ona göre bu görüşlerin hiçbirinin naklî delili yoktur.¹⁴¹

uzlaşmanın gerçekleşmesi için daha önce belli bir sözün veya ortak işaretlerin mevcudiyetine ihtiyaç olduğu, ayrıca bu iş için eşyayı ayrıntılarıyla bilen bir topluluğun bulunması ve insanoğlunun bu yeteneği kazanabilmesi için de çok uzun zaman geçmesi gerektiği şeklindeki akfî delil yanında, “Allah bütün isimleri Âdem'e öğretti” (Bakara 2/31) meâlindeki âyetin ifade ettiği naklî delile de dayanarak söz konusu teoriyi reddeder. İbn Hazm dilin ima ve işaretlerden doğduğunu da kabul etmez. Tabiatın etkinliğinin tek düze ve sabit olduğunu, dil ve konuşma olgusunun ise değişkenliği yanında ihtiyarî ve muhtelif tasarrufları içeren bir işlem ifade ettiğini ileri sürerek ilk dilin tabiatın doğduğu nazariyesini de reddeder. İbn Hazm'a göre dilin mekân ve coğrafyanın ürünü olduğunu savunan görüş de doğru değildir. Çünkü bu görüş benimsendiği takdirde bir coğrafi bölgede sadece bir dilin bulunması gerekeceğini de kabul etmek gerekir; halbuki tecrübe bunun aksini göstermektedir. Bununla birlikte dillerin değişim ve gelişiminde mekân ve zamanın etkili olduğunu düşünmektedir. Sonuç olarak Âdem'e vahyedilen dil ilk ve aslî dildir. Âdem'in çocukları zaman, mekân ve şartlara göre bu aslî fakat basit dili geliştirmek suretiyle diğer dillerin türemesini sağlamışlardır. Bkz: İsmail Durmuş, “İbn Hazm”, *DİA*, C: 20, s. 59.

¹⁴⁰ Demir, “Dilin Menşei”, ss: 112-114.

¹⁴¹ Demir, “Dilin Menşei”, ss: 115-117.

Hız. Âdem'e öğretilen ilk dilin hangisi olduğu konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığımızı belirttikten sonra ilk dil ile ilgili şu ihtimalleri sıralar:

- İlk dil, tamamen unutulup, yok olmuş olabilir. Ancak bu konuda da kesin bir şey bilmiyoruz.

- İlk dil, günümüzde konuşulan ama hangi dil olduğunu bilmediğimiz dillerden birisi olabilir.

- Yüce Allah'ın Hz. Âdem'e insanların konuştuğu bütün dilleri öğretmiş olması da mümkündür.

- Dünyada konuşulan bütün dillerin, o dönemde müsemmalarına delâlet yönünden eş anlamlı lafızlardan oluşan tek bir dil olması da ihtimal dâhilindedir.

Ona göre bir dilin güçlü, zengin, gelişmiş veya zayıf olması dillerin orijiniyle değil o dili konuşanların sosyal, siyasi, teknolojik, ekonomik gücü; eğitim, kültür ve gelişmişlik düzeyiyle orantılıdır. Çünkü bir dil, o dili konuşan devletin yıkılmasıyla, başka milletlerin bu devleti istilâ etmesiyle ve bu devlette yaşayanların vatanlarından ayrılıp başka toplumlarla karışmasıyla birlikte gerileyebilir, zayıflayabilir, itibarını kaybedebilir ve hatta tamamen yok olabilir.¹⁴²

2. Uzlaşma ve anlaşma teorisi: Bu teoriye göre dil Allah tarafından vahiy ve ilham yoluyla öğretilmemiştir. Dil, insanlar arasında gerçekleşen uzlaşma ve anlaşma sonucu ortaya çıkmıştır. Bu teori, Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye (ö. 321/933)¹⁴³ ve Mu'tezîleye mensup bazı bilginlere nispet edilmektedir.¹⁴⁴

3. Birleştirici Teori: Bu teori, dilin Yüce Allah tarafından öğretildiğini kabul eder. Ancak uzlaşma tezini de reddetmez. Böylece yukarıda bahsi geçen her iki teoriyi birleştirmiş olur. Bu teoriye göre dilin insanlar arasında anlaşmayı mümkün kılacak kadarını Allah öğretmiştir. Geri kalan kısmın ise her iki şekilde (tevkîfî ya da istilâhî) oluşması mümkündür. Bu teori Ebû İshak el-İsferâyîni¹⁴⁵ (ö. 945/1538) tarafından dile getirilmiştir.

4. Tevakkuf eden (Çekimser) teori: Bu görüş, yukarıda sayılan her üç teoriden hiçbirisinin diğerinden ispatlanabilirlik açısından daha kesin olmadığını savunur. Bu nedenle ilk iki şıkta yer alan dilin vahiy kaynaklı ya da insan ürünü olduğu yönündeki görüşlerin eşit ihtimalde kabul edilmesi gerektiğini kabul eder. Bu görüşü dile getiren ilk

¹⁴² Demir, "Dilin Menşei", s. 120.

¹⁴³ Cübbâî, Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdülvehhâb el-Cübbâî (ö. 321/933) Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin büyük imamlarından birisidir. Bkz: Avni İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâî", DİA, C: 10, s. 146.

¹⁴⁴ Demir, "Dilin Menşei", s. 109.

¹⁴⁵ İsferâyîni, Ebû İshak İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni'dir. (ö. 945/1538) Arap dili, kelâm ve mantığa dair şerh ve hâşiyeleriyle tanınan âlimdir. Bkz: İsmail Durmuş, "İsferâyîni, İsmâüddîn", DİA, C: 22, s. 516.

Müslüman âlim Ebû Bekr el-Bâkılânî'dir.¹⁴⁶ (ö. 403/1013) İslam düşüncesinde Bâkılânî'den sonra Cüveynî¹⁴⁷ (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ve Ali Kuşçu¹⁴⁸ (ö. 879/1474) dilin menşei problemine Bâkılânî'nin düşüncesiyle paralellik arz eden bir şekilde yaklaşmışlardır.¹⁴⁹

Bâkılânî, kendisine ait özgün düşüncesiyle dilin kaynağı konusuna farklı bir boyut kazandırmıştır. Ebû İshak el-İsferâyînî tarafından dile getirilen birleştirici teoriyi dilin orijinini Allah'a dayandıran teoriyle birlikte değerlendirilecek olursa Bâkılânî'den önce tartışmanın iki temel tez etrafında yapıldığı görülecektir. Bu iki temel tezdten ilki dilin kaynağını Allah'a, diğeri ise insana dayandırmaktaydı. Bâkılânî, her iki tezin akla yatkın olup mümkün olduğunu dile getirdi. Ancak ona göre bu tezler kesin ve bağlayıcı bir şekilde ispat edilemezdi. Ayrıca Bâkılânî, söz konusu iki temel tez dışında dilin kaynağı ile ilgili farklı düşünelere yer verip onların da imkân dâhilinde olduğunu kanıtlarıyla birlikte ortaya koymaktadır. Bu sebeple o, kendisinden sonra ona nispet edilecek yeni bir tez ortaya koymaktadır. Bu yeni tez, tevakkûf eden (çekimser) teori olarak isimlendirilecek ve ilk temsilcisi Bâkılânî kabul edilecektir. Ancak buradaki çekimserlik, yukarıda Bâkılânî tarafından dilin orijini hakkında zikredilen düşüncelerden herhangi birini kesin bir şekilde ispat edememe konusundadır. Yoksa Bâkılânî, konuyla ilgili hüküm vermek hususunda çekimser kalmamakta tam aksine iki tutum karşısında yeni bir tutum ortaya koymaktadır.¹⁵⁰

Bir başka sınıflamaya göre, İslâm düşüncesinin, asıl itibariyle bazı fıkıh usulü eserlerinde olduğu kadar sonraki dönem vaz' ilmine¹⁵¹ âit çalışmalarda da yer alan dilin menşei konusundaki standart söylemi beş temel tutumdan bahseder:

1. Tabiatçı (Naturalist) teori: Bu teori, dilin menşei, ifadelerle bu ifadelerin gösterdiği şeyler arasındaki doğal ilişki (münâsebe tabîyye) ile açıklar. Bu teoriye göre dil, tabîî sesleri taklide dayalı doğal bir insan eğiliminden doğar.

¹⁴⁶ Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî'dir. (ö. 403/1013) Ünlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihidir. Bkz: Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, C: 4, s. 531.

¹⁴⁷ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî'dir. (ö. 478/1085) Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir. Bkz: Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, C: 8, 141.

¹⁴⁸ Ali Kuşçu, Timurlular devrinde Semerkant'ta yetişmiş, daha sonra Osmanlı ülkesinde büyük bir şöhret kazanmış olan Türk astronom ve matematikçisidir. (ö. 879/1474) Bkz: Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, C: 2, s. 408.

¹⁴⁹ Demir, "Dilin Menşei", ss: 108-110.

¹⁵⁰ Demir, *Dillerin Kaynağı*, ss: 188-189.

¹⁵¹ Vaz' ilmi, dış dünyadaki varlık veya nesnelere insan zihnindeki suretleri olan manalar ile bu manaları simgeler yoluyla zihin dışına aktaran lafızlar arasındaki ilişkinin ne şekilde ve hangi yollarla kurulduğunu incelemektedir. Bkz: Muhammed Salih Sürücü, "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye", (İnceleme ve Değerlendirme)", *Amasya İlahiyat Dergisi*, Y: 2019, S: 13:5, s. 562.

2. Mukaveleci (Uzlaşımçı/ Conventionalist) teori: Bu teoriye göre dil, sosyal bir anlaşma/ mukaveledir (istilâh) ve şeyleri ortaklaşa/ işbirliğine dayalı bir şekilde adlandırmanın ürünüdür. Şeylere verilen isimlerin seçimi aslen tesâdüfidir.

3. Tevkifçi (Nassçı/ Revelationist) teori: Bu teoriye göre dil, aslında insana Allah tarafından vahyedilmiştir/ bildirilmiştir ve dolayısıyla şeylere isim veren, insan değil Allah'tır.

4. Tevkifçi-Mukaveleci (Revelationist-Conventionalist) teori: Bu teoriye göre Allah, dilin sadece mukavele ve işbirliğinin sağlanması için gereken miktarını vahyetmiştir. Dilin geri kalan kısmı ise müşterek/ mukaveleye dayalı isimlendirme sürecinin bir ürünüdür.

5. Çekimser (Tavakkuf Eden / Non-Committal) görüş: Bu görüş, mukaveleci ve tevkifçi teorilerden hiç birisinin diğerinden daha muhtemel olamayacağını ve bu nedenle her ikisinin de eşit ihtimalde olduklarının kabul edilmesi gerektiğini savunur.¹⁵²

Son kertede İbn Cinnî'den¹⁵³ başlayarak, alimlerin dil olgusuna yaklaşımlarını kısaca maddeler halinde aktarabiliriz:

- İbn Cinnî'ye göre dil seslerden oluşan bir sistemdir.

- İslam Hukukçusu Kiyâ el-Herrâsî'ye¹⁵⁴ göre, dil iki düzeyde/aşamada oluşmaktadır: Sözcükler/yapı ve ses düzeyi. Dil sözcüklerden oluşur. Sözcükler de ayrı sesbirimlerinden (fonem) meydana gelir. Sesler sonsuz ve sınırsız olduğundan sözcükler de sonsuz ve sınırsızdır. Bu sonsuz seslerden, sözcüklerden yapılar oluşturulur.

- İbn Hazm de dillerin toplumdaki topluma değiştiğini, herhangi bir dilin üstün olamayacağından bahseder ve dilin de zamanla güçlendiğini, zayıfladığını, güçlü devletlerin güçlü dillere sahip olduğunu belirtir.

- İbnü'l-Hâcib¹⁵⁵ de sözcüklerin anlamları içerdiğini, dilin anlam için konulan sözcükler olduğunu ifade eder.

- el-Hafâcî,¹⁵⁶ İbnü'l-Hâcib ve İbn Haldûn'a göre dil istilâhidir/ uzlaşmaya dayanır. Hangi şekilde olursa olsun dilde mutlaka uzlaşma bulunmaktadır. Yine İbn Haldûn ve İbn Cinnî'ye göre bir toplumdaki diğerine farklılaşan dil, bir iletişim ve

¹⁵² Weiss, "Tartışmalar", s. 128-129.

¹⁵³ İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî'dir. (ö. 392/1002) Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Bkz: Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", DİA, C: 19, s. 397.

¹⁵⁴ Kiyâ el-Herrâsî, Ebü'l-Hasen Şemsü'l-İslâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî'dir. (ö. 504/1110) Fıkıh, tefsir ve hadis âlimidir. Bkz: Abdülkerim Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", DİA, C: C: 26, s. 126.

¹⁵⁵ İbnü'l-Hâcib, Ebü Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'tur. (ö. 646/1249) Arap gramerine dair el-Kâfiye ve eş-Şâfiye adlı eserleriyle tanınan dil âlimi ve Mâlikî fakihidir. Bkz: Hulusî Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", DİA, C: 21, s. 55.

¹⁵⁶ Hafâcî, Ebü Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Saîd el-Hafâcî el-Halebî'dir. (ö. 466/1073) Arap edip ve şairidir. Bkz: Recep Dikici, "Hafâcî, İbn Sinân", DİA, C: 15, s. 71.

bildirişim aracıdır. Sosyolog olmasından dolayı İbn Haldûn dil üzerinde daha geniş düşünmüştür. Ona göre dil, maksatlı/hedefli e dile ait bir eylem, lugavi bir yetenek, insâni bir nitelikler.¹⁵⁷

İbn Cinnî'nin ifadelerinden şu temel noktalar çıkarmak mümkündür.

- Dil seslerden ibarettir
- Dil iletişim, ifade aracıdır.
- Dil bir toplumdan diğerine değişmektedir.
- Dilin oluşmasında tavatu/ uzlaşma vardır.
- Lafızların bir kısmı yansıma teorisiyle oluşmuştur.

İbn Hafacî'nin yukarıdaki kısa açıklamasından şu iki temel yaklaşımı çıkarmak mümkündür:

- Dil ıstılah ya da muvadaadır. (uzlaşmacı/belirlemecidir)
- Uzlaş, şu ya da bu biçimde dili konuşan toplumun içerisinde mevcuttur.¹⁵⁸

İbn Hazm'ın yukarıdaki ifadelerinden ve *el-İhkâm*¹⁵⁹ adlı eserinden, dil yaklaşımını şu şekilde maddeleştirebiliriz:

- İlk dil, Allah'ın bir ilhamı ve vahyidir. O, Hz Ademi dile vâkıf kılmıştır. Ancak daha sonra uzlaşma yoluyla diller oluşturulmuştur.

- İlk dilin hangi dil olduğunu bilmek mümkün değildir ve bu konuda ileri sürülen görüşler temelsizdir.

- Diller arasında karşılıklı alışveriş bulunur.

- Dil toplumsal bir olgudur ve dilin yok olması, o toplumun ortadan kalkmasına yol açar.

- Dillerin aralarında üstünlük yoktur.

- Her dilde birbirine benzer sesler bulunur. Aralarında güzellik, çirkinlik bakımından bir farklılık bulunmaz.¹⁶⁰

İbnü'l-Hâcib'in tanımında iki temel nokta bulunmaktadır:

- Sözcükler anlam içerirler, anlam taşırlar
- Dil belirlenmiştir, uzlaşma sonucu, sonradan oluşturulmuştur.¹⁶¹

el-Kiya el-Herrâsî'nin açıklamalarından dile yaklaşım konusunda şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

¹⁵⁷ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 211-212.

¹⁵⁸ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 215.

¹⁵⁹ el-İhkâm, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) fıkıh usulüne dair eseridir. Bkz: H. Yunus Apaydın, "el-İhkâm", *DİA*, C: 21, s. 532.

¹⁶⁰ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 216.

¹⁶¹ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 217.

- Dil sözcüklerden oluşmaktadır.
 - Sözcükler ayrı ses birimlerinden oluşur.
 - Dilsel sesler sonsuz olduğundan sözcükler de sonsuzdur.
 - Dil, sözcük ve dilsel sesler olarak iki düzeyde bulunmaktadır.¹⁶²
- Câhiz'in¹⁶³ ifadelerinden şu sonuçları çıkarabiliriz:
- Dil, Allah'ın insana bahşettiği bir emanettir.
 - İnsan dili, diğer varlıkların dilinden farklıdır.
 - İnsanın konuşma aygıtı fizyolojik olarak diğer canlılardan farklıdır.
 - Her dilde ortak sesler olduğu gibi, sadece o dile ait sesler de bulunur.
 - Sesbirimlerden sözcükler oluşturulurken, sesler birbiriyle uyumlu olmalıdır.¹⁶⁴

Netice itibariyle diyebiliriz ki İslam düşüncesinde dilin kaynağı meselesi ilk dönemden itibaren bilimsel bir şekilde ele alınmış; aklî ve naklî deliller bağlamında tartışılmış ve dayanağı tamamen İslam olan tezler ortaya atılmıştır. İnsanoğlunun dil yetisiyle donatılmış bir şekilde dünyaya geldiği hususunda bir konsensüs oluşmuştur. Dolayısıyla dilin kaynağı problemi varlık problemiyle yani insanın doğuşu ve tarihî gelişimiyle birlikte ele alınmalıdır. Ayrıca dilin ortaya çıkışının akıl, düşünce ve bilinçle de sıkı bir ilişkisi vardır. Akıl, düşünce vb. biyolojik yetiler olmadan dilin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla yaratıcı ya insana konuşma ve dil diye ifade edebileceğimiz beyân kabiliyetini doğrudan öğretmiş ya da insanı dili ortaya çıkarabilecek yeteneklerle donatmıştır. Öğretmenin sekli vahiy ve ilham yoluyla olabileceği gibi onda bu konuda zorunlu bir bilgi yaratma suretiyle yahut başka yollarla da olabilir. İnsanın doğuştan sahip olduğu konuşabilme kabiliyeti ancak bir toplum içinde ortaya çıkar. Bu sebeple bir dilde kullanılan kelimelerin anlamlarına delâleti uzlaşımaldır. Yani dilin ortaya çıkışında uzlaşmanın da rolü vardır.¹⁶⁵

III. FÂRÂBÎ, İBN SÎNA, GAZZÂLÎ ve İBN HALDÛN'da DİLİN TABİATI

İslam düşüncesinde meseleye tevkîf-ıstılâh tartışması bağlamında yaklaşmayan bilginlere de rastlamaktayız. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu

¹⁶² Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 219.

¹⁶³ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî'dir. (ö. 255/869) Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelamcılarının birisidir. Bkz: Ramazan Şeşen, "Câhiz", DIA, C: 7, s. 20.

¹⁶⁴ Y. Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 222.

¹⁶⁵ R. Demir, *Dillerin Kaynağı*, ss: 187-193.

bilginler Fârâbî,¹⁶⁶ İbn Sînâ,¹⁶⁷ Gazzâlî¹⁶⁸ ve İbn Haldûn'dur.¹⁶⁹ Fârâbî, meseleyi “dili Allah, insana vahiy yoluyla mı (tevkîfî) öğretti yoksa dil insan ürünü müdür (ıstılâhî/ tevâtûî)?” tartışmasına girmeden, daha doğrusu çözüme imkânı bulamayacağı bir çelişkiye saplanmaktan uzak durarak ele alır. Ancak dilin ortaya çıkışını ilk olarak, insanların toplum halinde yaşamaları sonucu birbirleriyle iletişim kurma ihtiyacı hissetmelerine bağlayan Fârâbî, dilin kullanımını üzerinde anlaşarak uzlaştıklarını belirtir. Bu sebeple toplumda iletişim aracı olarak kullanılan işaretler sistemi için *lisân* kavramını kullanır. Her toplumun kullandığı semboller farklı olacağı için bu toplumların konuşacağı lisânlar da farklı olacaktır. Fârâbî, böylece insanların farklı lisânlara sahip olmalarına açıklık getirmiş olur.¹⁷⁰ Fârâbî'nin dilin kökeni hakkındaki düşünceleri, onun dil (lûgat) ile lisân arasında yaptığı ayırmadan hareketle incelenebilir. Lisânın temellerini dile ve taklit kabiliyetine dayandıran Fârâbî, lisânlar arasında gördüğü benzerlikleri tarihi, coğrafi ve antropolojik şartların gereği olarak ifade eder. Ancak temelleri düşünceye dayanan dili ise tüm bu benzerliklerin soyut bir bütünlüğü olarak görür. Bu sebeple o, dilin kökenini iki şekilde yani metafiziksel olarak ve dil yetisinin akılla ilişkisi bağlamında açıklar. Burhânî delilleri kullanan felsefecilerin görüşlerini Fârâbî, kesin bilgi olarak kabul eder. Ancak kendisinden önceki dil filozofları veya onunla aynı sırada yaşayanlar arasında dilin kökenini, tedricilik yönünden ve sağlam dayanaklarla kabul edilebilir bir tarzda ele alan başka bir filozof yoktur. O, dilin bir defada değil de tedricî olarak ortaya çıktığını kabul eder.¹⁷¹ Dilin insanlar arasında iletişim görevini yapabilmesi, toplumun ortak bir dil sisteminde anlaşmış olmasını gerektirir. Burada önemli olan *ortak bir işaretler sisteminin kullanımında* uzlaşma sağlanmasıdır. İnsanlar arasında iletişimde bulunma imkânı ancak ortak kullanımda anlaşmayla mümkün olur.

¹⁶⁶ Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlûğ el-Fârâbî et-Türki'dir. (ö. 339/950) İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü Türk filozoftur. Bkz: Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *DİA*, C: 12, s. 145.

¹⁶⁷ İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ'dır. (ö. 428/1037) İslâm Meşâî okulunun en büyük sistemci filozofu, Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisidir. Bkz: Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, C: 20, s. 319.

¹⁶⁸ Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir. (ö. 505/1111) Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvîf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürüdür. Bkz: Mustafa Çağrırcı, “Gazzâlî”, *DİA*, C: 13, s. 489.

¹⁶⁹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî'dir. (ö. 808/1406) Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamıdır. Bkz: Süleyman Uludağ, “İbn Haldûn”, *DİA*, C: 19, s. 538.

¹⁷⁰ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 190.

¹⁷¹ Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, ss: 53-54.

Kelimeler, yalnızca araçlardır. Aynı dili konuşan insanlar belirli kelimeleri kullanmak için uzlaşmışlardır.¹⁷²

Fârâbî'nin ifadelerinden dilin uzlaşma yoluyla ve birbirinden farklı seslerden oluşan bir dizelge olduğu anlaşılmaktadır.

- Dil uzlaşma yoluyla gerçekleşir.
- Dil sesbirimlerinden oluşan bir sistemdir.
- Varlıklar için belirlenen lafızlar/ göstergelerden oluşan bir dizelgedir.¹⁷³

Fârâbî, *dil* ile *lisân* kavramlarını farklı anlamlarda kullanır. Evrensel anlamda, düşüncüyü ifade etme aracı olarak insandaki konuşma kabiliyetine dayanan, harf ve onların birleşiminden meydana gelen lafızların oluşturduğu dil için *el-lüga* kavramını kullanırken, herhangi bir toplumun konuştuğu dili kastettiğinde *lisân* kavramını kullanır. Bu ayrıma bağlı olarak Fârâbî, konuşma kabiliyeti anlamına gelen *dilin/ el-lüga* ve bir toplumun konuştuğu dili ifade eden *lisânın* ortaya çıkmasını da farklı bir biçimde açıklar. Fârâbî'nin *dilin/ el-lüga* oluşumu için *tabîi meleke* ve *insanın fitratında bulunan potansiyel kuvvet* kavramlarını kullanması dikkat çekicidir. İnsan konuşma olgusunu söz konusu meleke ve fitratındaki potansiyel kuvvet ile gerçekleştirmektedir. Yani insanoğlu konuşmayı gerçekleştirebilecek bir kabiliyet ve yetenek ile dünyaya gelmektedir.¹⁷⁴

İbn Sînâ'ya göre lafızlar ister vahiy ve ilham yoluyla ister insanın tabiatı gereği fitrî bir şekilde, ister bir topluluğun uzlaşmasıyla oluşsun delâletleri uzlaşımaldır. Bu lafızlar insanlara ilk olarak bir öğretici tarafından öğretilmiş ve söz konusu kişiye Allah kanalıyla ve onun adlandırmasıyla (vad') ulaşılmış olsa da durum değişmez. Çünkü insanlar, bir anlamı göstermesi için tayin edilen lafzı başka bir anlama delâlet etmesi için kullanabilir. Dolayısıyla bizim kullandığımız lafızlar delâletleri yönüyle tamamen uzlaşımaldır. İbn Sînâ açısından dilin kaynağının tevkîfî ya da ıstılâhî olması önemli değildir. Önemli olan dilin kullanılmasıdır. Dili ve lafızları kullanan ve lafzın anlama delâletini belirleyen ise insandır. Bu bakış açısıyla İbn Sînâ, dil yetisini dil olgusundan ayırmaktadır. Onun için önemli olan dil olgusudur. Yani dilin kullanım boyutudur. Ona göre dilin kullanım boyutu, tamamen uzlaşım yoluyla gerçekleşmektedir.¹⁷⁵

İslam dünyasının önde gelen filozoflarından biri olan Gazzâlî de, dil tartışmalarına değinmiş ve dilin kaynağı ile ilgili belli başlı üç görüşün varlığına dikkat çekmiştir. Ona göre dilin menşei ile ilgili üç farklı görüş vardır:

¹⁷² Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, s. 58.

¹⁷³ Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 212.

¹⁷⁴ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 190.

¹⁷⁵ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 191.

1. Bazı bilginler, dilin insanların anlaşmaları yoluyla doğup geliştiğini ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre; dillerin tevkifi olması, yani insanüstü bir güç tarafından konulmuş olması mümkün değildir. Çünkü tevkif sahibinin lafzı, daha önce mevcut bir ıstılah ile, muhatap tarafından anlaşılmadıktan sonra, tevkiften bahsedilemez. Bu görüş, daha önce değindiğimiz Hermogenes'in görüşüne paralellik arz etmektedir.

2. Bazı bilginler, dillerin insanüstü bir güç (tevkif) tarafından ortaya konduğunu ileri sürmektedirler. Nitekim, dilin tamamlanabilmesi için bir hitaba, bir nidaya ve dilin konulmasına (vaz') ihtiyaç hissettiren bir çağnya gerek vardır. Tüm bunlar da ancak ıstılah için toplanılmazdan önce bilinen bir lafızla olabilir. Hatırlanacağı gibi Sokrates, dilin insan üstü bir güç tarafından ortaya konduğunu daha sonra insanlar tarafından geliştirildiğini ileri sürmektedir.

3. Bazıları da dili oluşturma gereğine işaretin ve yönlendirmenin oluşacağı miktarın, insanüstü bir güç tarafından (tevkif yoluyla); geri kalanların ise uzlaşma (ıstılah) yoluyla olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Gazali'ye göre burada zikredilen görüşlerin üçü de aklen mümkündür.¹⁷⁶

İbn Haldûn, konuşabilme yeteneği ile konuşma olgusunu birbirinden ayırmaktadır. Konuşabilme yeteneği insanda bulunan diğer yetiler gibi biyolojik olup fitrîdir, konuşma olgusu ise söz konusu yetinin bir ürünüdür. Onun dil tanımından ve *Mukaddime*'sindeki görüşlerinden dile ilişkin şu tespitleri yapmak mümkündür:

- Dil, ifade, iletişim, bildirişim aracıdır: İbn Haldûn "dil konuşanın maksadını iadesidir, anlatımdır" derken dilin konuşmacının mülkiyetinde ve aracılığıyla görüş, duygu, düşünce ve isteklerini ifade etme aracı olarak kullandığına işaret etmektedir. İbn Haldûn dilin insancıl bir bildirişim ve iletişim aracı olduğunu eserinin pek çok yerinde dile getirmektedir. İnsan dile, kendisi ve çevresindeki insanlar arasındaki iletişim ve bildirişim eylemini gerçekleştirmek, içindekini açığa vurma için başvurur. Zira konuşan, sözü aracılığıyla kendi içindeki düşünceleri diğerlerine ulaştırmayı amaçlamaktadır. Düşünceler de ortaya ancak taşıyıcı olan dil aracılığıyla çıkabilir. Dil gerçekten de insan zihnindeki fikirleri dinleyiciye ulaştırır.

- Dil, dilsel bir eylemdir: İbn Haldûn'a göre dil, insanın diliyle gerçekleştirdiği insana ait bir faaliyetdir. Sözel anlatım, sözel bildirişim sadece sözün ve onunla ilişkin anlamların bizatihi yapısı aracılığıyla belirlenmez, aksine o anlatım/ bildirişim boyunca oluşan dile has bir eylem aracılığıyla gerçekleşir.

- Dil, amaçlı bir eylemdir: Dilsel eylem, insanın zâtını anlatmaya, başkalarıyla iletişim kurmaya yönelik karar ve iradesinden doğan maksatlı bir eylemdir. Yine bu faaliyet sözü ifade etme amacından ve öznel bir karardan doğmuştur. İnsan kendini kuşatan çevre ve şartlara karşı tavrını anlatmak için de dili kullanır. Bundan dolayı ve bu çerçeveden bakıldığında dil, akli bir çalışmadır ve dili kullanabilme ve onunla iletişim kurabilme gücündeki her kişinin yapacağı bir eylemdir.

- Dil, uzlaşılan terimlerdir: Dilin terimsel ve uzlaşmacı özelliği, dillerin farklılığını ve bir toplumdaki diğerine olan değişmesini açıklamaya yardımcı olmaktadır. İbn Haldûn bu belirginleşmeyi, bir toplumla diğeri arasındaki terimlerin anlaşmazlığına bağlamaktadır. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de dilin, zimmî bir ıstılah/uzlaşma olduğunu ifade etmektedir. İbn Haldûn'a

¹⁷⁶ İbrahim Çapak, "Sokrates ve Gazali'ye Göre Dil'in Menşei", *Dini Araştırmalar*, C: 6, s: 18, ss: 68-69

göre dil, önceki yüzyıllardan elde edilir, kaynaklanır. O, istidlal gücümüzün ulaşamayacağı uzak bir zamanda ve kaynağı direkt anlayış alanımızın dışında saklı zimni terimselliğe /uzlaşmaya dayanan kültürel bir üründür. Bu anlamıyla dilin nesilden nesle aktarılan bu melekenin toplumsal yönü bulunmaktadır.

- Dil, lisâni/ dilsel bir melekedir: Dil, lisanda yerleşik ve sanatlara benzeyen bir meleke(yetenek/yeti)dir. Kişinin kendini iyi veya noksan ifade etmesi, bu yeteneğin eksik veya tamam oluşuna göre belirlenmektedir. Bu yetenek tam olunca mütেকellim dinleyene meramını anlatabilecektir. Böylece dil, konuşan için iletişim, bildirişim ve anlatım aracı olmaktadır. “Lisâni meleke” kavramı İbn Haldûn’un geliştirdiği bir kavramdır. Ona göre, dil insanda kaımdır zira sadece insan bu lisâni melekeye sahiptir. Günümüz dilbilimcilerinden Chomsky’nin “dil kendisinde içkin olan yaratıcı yanıyla benzersiz bir insan özelliğidir” 70 ifadesiyle İbn Haldûn’un bu yaklaşımına katıldığı görülmektedir.¹⁷⁷

Mukaddime’nin birçok yerinde İranlıların, Berberlerin ve Arapların sahip olduğu melekenin fiili ve kullanım olarak farklı olmakla birlikte potansiyel ve bil-kuvve bakımından aynı olduğunu vurgulamaktadır. İnsan dilinin kavramsal bir yapıya sahip olduğu düşüncesine sahiptir. Bu kavramların en önemlisini anlamlar oluşturmaktadır. Ancak anlamlar ile sadece düşünce ve akıldan yoksun olan fiziksel bir yapı olarak kelimeler kastedilmemektedir. Tam aksine bu noktada vurgulanmak istenen insanın zihninde yer alan anlam ve mefhûmlardır.¹⁷⁸ Görüldüğü gibi İbn Haldûn göre, dili kullanabilme yetisi doğuştan gelen fitrî bir yetidir. Ancak bu yetinin ortaya çıkabilmesi için bir topluma ihtiyaç duyulur. İnsan, bu toplumda konuşulan dili doğuştan getirdiği yetenek sayesinde öğrenir. Dili öğrenirken ilk önce etrafında konuşulan dildeki kelimeleri işiterek öğrenir. Daha sonra bu kelimeleri ve söz konusu kelimelerin oluşturduğu cümleleri tekrarlaya tekrarlaya ve pratik yaparak dili öğrenir.¹⁷⁹

SONUÇ

Yukarıda detaylı olarak Müslüman alimler ile batılı dilcilerin dile yaklaşımlarını aktardık. Bütün bunların ardından, söz konusu yaklaşımları içeren bir dil tanımını şu şekilde verebiliriz: “Dil, duygu, düşünce ve isteklerin başkasına aktarılmasına yardımcı olan, seslerden oluşan ve toplumdan topluma değişen, belirli amaçları bulunan, insana has, kazanarak elde edilen bir özelliktir.¹⁸⁰ *Kur’ân*’da “Biz *Kur’ân*’ı senin dilinle kolaylaştırdık” buyurulmaktadır. Müfessirler bu ayetle ilgili olarak “alâ lugatike” demekte; yani “senin dilinle indirmek üzere kolaylaştırdık” yorumunu yapmaktadırlar. Bu bakımdan Arap dilini mükemmel yapan Allah’ın kelâmıdır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, s. 220-221.

¹⁷⁸ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 121.

¹⁷⁹ Demir, *Dillerin Kaynağı*, s. 126.

¹⁸⁰ Civelek, “Dil Olgusuna Yaklaşımlar”, s. 228.

¹⁸¹ Dücane Cündioğlu, *Kur’an Dil ve Siyaset Üzerine Söyleşiler*, İst. Kitabevi yay. 1998, s. 32.

Araplar İslam'ın gelişinden yaklaşık iki asır sonra dilbilim çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmalar ilk planda dini gayelerle yapılmıştır. Araplar dışındaki toplumların İslam'a girişi ve Arapçanın bu toplumlar için önem kazanması diğer Müslümanların da dil araştırmalarına yönelmelerine yol açmıştır. İslam alimleri Arap dilini, gramer çalışmaları yanı sıra, sesbilim, sözlükbilim, sözcükbilim, anlambilim gibi modern dilbilimin bütün alt bilim dallarına uygun bir biçimde incelemişler ve zengin bir miras bırakmışlardır. Ancak günümüzde batıda ve doğuda yapılan dilbilim araştırmalarında bu mirastan yeterince faydalanıldığını söylemek kolay değildir. İslam dünyasındaki H. 2-7 M. 7-11 yüzyıllar arasındaki dilbilim çalışmalarının, modern dilbilim araştırmalarına yeni katkılar yapması, yeni açılımlar sağlaması mümkündür. Müslüman alimler temel dilbilim konularını ve problemlerini bilimsel bir hassasiyet içerisinde incelemişlerdir. İzledikleri metot ve ulaştıkları sonuçlar günümüzdeki bilimsel yöntem ve sonuçların uzağında değildir. Klasik dönem İslam dünyasındaki, el-Hafâcî, İbnü'l-Hâcib, İbn Cinnî, Kiyâ el-Herrâsi, Fârâbî, İbn Haldûn gibi dilci, fakîh, filozof, sosyolog ve farklı branşlardaki ilim adamları, dil olgusunu ele alarak tanımlamış ve dil ile ilgili unsurları açıklamışlardır. Bu alimlerin, yüzlerce yıl önce ortaya koydukları yaklaşımlar günümüz dilbiliminin ulaştığı sonuçlara benzemektedir. Bu alimlerin dil ve dil olgusunun tanımlanmasına ilişkin yaklaşımları ile modern dilbilimin öncüleri kabul edilen F. De Saussure, L. Bloomfield, A. Martinet, N. Chomsky gibi Batılı modern dilbilimcilerin yaklaşımları arasında ortak noktalar bulunmaktadır. Günümüzdeki gibi, klasik dönem İslam dünyasında dilbilim alanında kullanılan kavram ve terimlerin henüz yerleşmediği görülmektedir. Lügat, lisân, kelâm, kavf, lafız, nutk gibi birtakım kavramlar, terimler net olarak açıklanmamıştır. Bu da o döneme ait metinlerin kolayca anlaşılmasını önlemektedir. Bu alandaki çalışmalar arttıkça bu zorluk ortadan kalkacaktır. 7-11 yüzyıllarda yaşayan İslam alimlerinin dil olgusuna dair günümüzdekilere benzer yaklaşımlar ortaya koymaları, o dönem bilginlerinin çağlarına göre hayli yüksek ve ileri düzeyde olduklarını göstermektedir. Bizce, İslam bilginlerinin o dönemde dilbilimin sesbilim, sözcükbilim ve sözlükbilim gibi alanlarındaki çalışmalarının araştırılarak ortaya konması, bunların göz ardı edilmemesi ve faydalanılması gerekmektedir.¹⁸²

İbn Hazm, Allah'ın Hz. Âdem'e hangi dili öğrettiği hususunda kesin bir bilgiye sahip olmadığını ifade etmektedir. Bu konuda sıraladığı çeşitli ihtimaller arasında şu tercihi yapar: "Dünyada konuşulan bütün dillerin, o dönemde müsemâlarına delâlet yönünden es anlamlı lafızlardan oluşan tek bir dildi. Daha sonra Hz. Âdem'in çocukları, yeryüzüne dağılarak yayıldıkları için birden fazla dil haline geldi." İbn Hazm'a göre hiçbir dilin başka bir dile karşı üstünlüğü yoktur. Ona göre bir dilin güçlü, zengin, gelişmiş veya zayıf olması

¹⁸² Civelek, "Dil Olgusuna Yaklaşımlar", s. 228-229.

dillerin orijiniyle değil o dili konuşanların sosyal, siyasi, teknolojik, ekonomik gücü; eğitim, kültür ve gelişmişlik düzeyiyle orantılıdır.¹⁸³

Bu konudaki tartışmaların ve araştırmaların sonuçlarını iki noktada toplamak mümkündür.

1. Yeryüzündeki dillerin tek kaynaktan çıktığını savunan tek kökenci (monojenist) görüş. Bu görüşe göre dilin kaynağı tektir, yani ilahîdir. Dil, insanoğluna yaratıcısının hediyesidir. Birçok dilbilimci ve filozofun bu doğrultuda görüş beyan ettiklerini müşahede etmekteyiz. Sözgelimi Jean Jacques Rousseau'nun bu konuda söylediği şu, “..gittikçe çoğalan güçlüklerden ürkütüğüm için dillerin kendiliğinden doğup, sırf beşerî araçlarla kurulmuş olmasının imkânsızlığına inanıyorum” sözü, dillerin ilahî kaynaktan geldiğini savunanlar için önemli bir tespit olarak değerlendirilmektedir¹⁷.

2. Yeryüzündeki dillerin ayrı ayrı kaynaklardan meydana geldiğini savunan çok kökenci polijenist) görüş. Bu görüşe göre dillerin menşei hususunda ilahî kaynak tezini hesaba katmadan konuya yaklaşılması gerekir ki bunun da hayal ve tasarlama yoluyla yine ilk insana kadar gitme zorunluluğu vardır. Buna göre başlangıçta el-kol işaretleriyle, jest ve mimiklerle anlaşma yoluna giden insanlar, zamanla “el dili”nin beraberinde taklit ve yansımalarından da yararlanarak bu anlaşma çerçevesini daha da genişletip, dil dediğimiz kurallı manzumeler bütününe ulaşmışlardır¹⁸.

Yukarıda sıralanan görüşlerden yararlanarak şunları söyleyebiliriz:

a. Yeryüzündeki dillerin tek kaynaktan beslendiğini ortaya koyan görüş, diğerine oranla daha anlamlı ve açıklayıcı görünmektedir.

b. Kelimelerin bir iç, bir de dış yönü vardır. Yani her kelimenin anlamının yanı sıra bir de şekli/lafzi yönü vardır. Dilin iç yönünün/mananın insanda doğuştan var olduğu söylenmektedir. Dış yönü/lafiz ise insanın sonradan içinde yaşadığı tabii şartların ve kendi iç dünyasındaki duyguların birleşmesi sonucunda oluşur. Böyle olduğu içindir ki aynı kavram, değişik çevrelerde farklı biçimlerde telaffuz edilmektedir.¹⁸⁴

Konuya dil özelinde yaklaştığımızda, Sâmî dillerinin başlıca üç yerel hâli olan Aramca, İbranice ve Arapça öyle pek büyük bir coğrafyaya yayılmadıkları hâlde, zenginlik ve güzellikleri onları konuşan halkların iklimsel durumuyla kesinlikle bağlantılıdır. Kuzeyde kullanılan Aramca serttir, fakirdir, armoniden yoksundur, hantal bir yapıdadır ve şiirselliğe elverişsizdir. Diğer bir uçta yer alan Arapça ise tersine, hayranlık veren bir zenginlikle farklılaşır. Başka hiçbir dilde, birtakım idea kümeleri için Arapçadaki kadar çok eş anlamlı kelime yoktur; yine hiçbir dil onun kadar karmaşık bir gramer sistemi arz etmez. Öyle ki insan bazen, Arapçanın sözlüğünün hani neredeyse sınırsız zenginliğinde ve gramer formlarının labirentinde bir aşırılık olduğunu söyleyecek noktaya varır. Nihayet, bu iki uç nokta arasında yer alan İbranice, ikisinin zıt özelliklerinden aynı oranda

¹⁸³ Demir, *Dillerin Kaynağı*, ss: 187-188.

¹⁸⁴ Sönmez, “Dillerin Kaynağı Problemi”, s. 187-188.

nasiplenmiştir. Elzem olana sahiptir, ama yüzeysel kalmaz. Armonik ve kolaydır, ama Arapçanın muhteşem esnekliğine erişemez. Ünlüleri armoniktir ve çok kaba telâffuzlardan kaçınmak için ölçülü bir şekilde araya girer; hâlbuki tek heceli formlara kaçan Aramca ünsüzlerin birbirine çarpmasından sakınmak üzere hiçbir şey yapmaz. Bunun aksine Arapçada kelimeler, harfi harfine, kelimelerin her yanından taşan, onları takip eden, önceleyen, birleştiren ünlülerin meydana getirdiği bir nehirde, en armonik dillere imkân veren karşıt seslerin hiçbirinden zarar görmeden yüzer gibidir.¹⁸⁵

Farklı dillerle temas yoluyla en çok değişime uğramış dillerden biri olan Türkçe, gramerini mükemmelen saf bir hâlde muhafaza etmiştir; Farsça da Arapçadan kesme taşlar almıştır ama onları birleştirecek çimentoyu almamıştır. Japonlar ve Koreliler ise dillerine Çincenin hemen hemen her malzemesini sokmuştur; zira bu dil onlara Çin'den aldıkları bilimlerin ve sanatların ayrılmaz bir parçası gibi görünmüştür. Fakat bir milletin yekdiğerinden alıp da kendi diline naklettiği unsurların miktarının, “onları almasaydı o dil tamamlanmamış kalırdı ya da mevcut olmazdı” denebilecek kadar fazla olduğu herhangi bir durum dünya üzerinde vâki değildir. Mısır, Atlas ve Etiyopya halklarının, Sâmî halklarıyla temas kurmadan önce, zamirler, sayı adlarına, düzenli çekimlere sahip olmadığını söylemek, pek de anlaşılır bir şey olmasa gerek.¹⁸⁶

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, günümüzde yapılan dilbilim ve dil felsefesi tarihi çalışmaları, genelde İslâm dünyasında yapılan çalışmaları göz ardı etmektedir.¹⁸⁷

KAYNAKÇA

Açık, G. Öz, *Dil Akrabalığı ve Altay Dillerinin Akrabalığı Araştırmaları Hakkında Bir Değerlendirme*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. 2017.

AHMAD, Anis, “Mevdüdü”, *DİA*, C: 29, s. 432.

AKKAYA, Şükrü, “Herder: Şahsiyeti ve Eserleri”, *AÜDTCF Dergisi*, C: 9, s: 1-2, (1951)

ALBAYRAK, Kadir, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, (5-7 Eylül 2005), 2005.

ALPER, Ömer Mahir, “İbn Sinâ”, *DİA*, C: 20, s. 319.

ALTINÖRS, Atakan, “Berkeley’in Dil ve Anlam Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme”, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, S: 3 (1), Ocak 2010.

ALTINÖRS, S. Atakan, “Rousseau’nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşımı”, *bilig*, Y: 2012, S: 63.

¹⁸⁵ Renan, *Dilin Kökeni*, s. 120-121.

¹⁸⁶ Renan, *Dilin Kökeni*, s. 133-134.

¹⁸⁷ Güler, *Dilbilim Kavramları*, s. 4.

- ALTUNKAYA, Hülya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2003.
- APAYDIN, H. Yunus, "İbn Hazm", *DİA*, C: 20, s. 39.
- APAYDIN, H. Yunus, "el-lhkâm", *DİA*, C: 21, s. 532.
- ATAGÜL, Erhan, "Rousseau ve Dil", *KAREFAD Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Y: 2018, C: 6, S: 2, ss: 51-61.
- ATALAY, Arif, *Bir Fıkıh Usulü Terimi Olarak Beyan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, Cumhuriyet Ün. Sos. Bil. Ens., 1999.
- ATES, Avnullah Enes, *Kur'an Yorumunda Beyan İlmi*, İstanbul Kitâbi Yay., 2018.
- ATIŞ, Naciye, "Descartes Felsefesinde Bilgelik", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Y: 2012 S: 14, ss: 121-133.
- AYDIN, Cengiz, "Ali Kuşçu", *DİA*, C: 2, s. 408.
- AYDIN, Metin, "John Stuart Mill'in Faydacı Ahlakı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XV, S: 28 (2013/2)
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974.
- BATIMAN, Burhanettin, "Filoloji İlminin Tarihine Toplu Bir Bakış", [Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi](#), Y: 1954, S: 1, s. 37
- BAYRAKDAR, Sema, *Yapısalcılığa Saussure ile Dilsel İletişim Açısından Eleştirel Bir Yaklaşım*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens., 2008, s. 19 vd
- BAYKENT, Ufuk Özen, *Chomsky'nin Bilişselci Dil Yaklaşımının Yabancı Dil Eğitiminde Uygulanabilirliğine İlişkin Bir Soruşturma*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, Uludağ Ün. Sos. Bil. Enst., 2015
- BENLİ, Ali, *Sıbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*, İstanbul, Marmara Ün. Sos. Bil. Enst. 2007
- BERKELEY, George, *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine*, çev: H. Turan, Ankara, Bilim ve Sanat yay., 1996.
- BİRLİK, Pınar Türkmen, "Locke' ta Sözcüklerin Yeterliliği ve Yetersizliğinde Uzlaşımın Rolü", *Anemon (Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, Y: 2017, C: 5, S: 2, s. 266.
- BOZGÖZ, Faruk, "Dilin Kaynağı ve İlk Dil Problemi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: V, S: 2, (2003).
- BOZGÖZ, Faruk, "Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Diller", *EKEV Akademi Dergisi*, Y: 8, S: 20 (2004).
- BULUT, Ali, "Sıbeveyh'in Hayatı ve el-Kitâb'a Yönelik Bazı Eleştiriler", *Doğu Araştırmaları*, Y: 2008, S: 1, ss: 115-138;
- CARNAP, Rudolf, *Logical Syntax of Language*, The International Library of Philosophy, 2001
- CHOMSKY, Noam, *Dil ve Sorumluluk*, çev: H. Özasya, Ekin yay., 2002.
- CHOMSKY, Noam, *Dil ve Zihin*, çev: A. Kocaman, Ankara, Ayraç yay., 2001.

- CHOMSKY, Noam, *Doğa ve Dil Üzerine*, çev: A. B. Karadağ, İstanbul, Sözcükler yay., 2010.
- CİVELEK, Yakup, “VII.-XI. Yüzyıl İslam Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi”, *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur’an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001.
- CLARKE, Desmond M., *Descartes*, çev: N. Nirven-B. Ersöz, İst., Türkiye İş Bankası yay., 2016.
- CÜNDİOĞLU, Düccane, *Kur’an Dil ve Siyaset Üzerine Söyleşiler*, İst. Kitabevi yay. 1998.
- ÇAĞLAYAN, Harun, “Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2014, Yıl: 18 Sayı: 58.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzâlî”, *DİA*, C: 13, s. 489.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, C: 1, s. 76
- ÇAPAK, İbrahim, “Sokrates ve Gazali’ye Göre Dil’in Menşei”, *Dini Araştırmalar*, C: 6, s: 18.
- ÇELİK, İsmail, “Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil Gelişim Kuramı”, *Turkish Studies*, V: 12/28, pp. 193-208.
- ÇETİN, Abdurrahman, “Lahn”, *DİA*, C: 27, s. 55.
- ÇIKAR, M. Şirin, “İlk Dönem Arap Dilbilimi”, *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur’an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001.
- DARICI, Alper, *Descartes’in Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ün. Sos. Bil. Ens., 2014.
- DEMİR, Muzaffer, “Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Herodotos’un Yeri ve Önemi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XX, S: 2 (Aralık/ 2005).
- Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dilleri Kaynağı Meselesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Ün. Sos. Bil. Ens., İstanbul 2008.
- DEMİR, Ramazan, “İbn Hazm’a Göre Dilin Menşei ve İlk Dil Problemi”, *Usûl*, 10 (2008/2).
- DEMİRCİ, Kerim, “Davranışsal Dil Bilimine Kısa Bir Bakış: L. Bloomfield ve B. F. Skinner Yaklaşımları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, C: 56, S: 2008/1, ss: 63-70.
- DEMİRCİ, Kürşat, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İstanbul, İşaret yay. 1991.
- DENBY, David, “Herder: Culture, Aanthropology and the Enlightenment”, *History of the Human Sciences*, Y: 2005, N: 18, p: 55-76.
- DERRİDA, Jacques, *Önemsizin Arkeolojisi*, çev: A. Utku-M. Erkan, İstanbul, Otonom yay., 2006.
- ED-DİB, Abdülazîm Mahmûd, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, *DİA*, C: 8, 141.
- DİKİCİ, Recep, “Hafâcî, İbn Sinân”, *DİA*, C: 15, s. 71.
- DUMAN, Mehmet Akif, “Dilbiliminin Büyükbabası Humboldt”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y: 24, S: 84 (Güz 2020).
- DURAND, Marion Olivia, *Language and Reality: Stoic Semantics Reconstructed*, Unprinted Doctorate Thesis, University of Toronto, 2018.
- DURMUŞ, İsmail, “Amidî, Hasan b. Bişr”, *DİA*, C: 3, s. 55.
- DURMUŞ, İsmail, “İbn Hazm”, *DİA*, C: 20, s. 59.

DURMUŞ, İsmail, “İsferâyinî, İsmüddîn”, *DİA*, C: 22, s. 516.

DURMUŞ, Şenol, *Jean Jacques Rousseau’da Bazı Temel Kavramlar ve Doğal Din Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens., 2010.

EKER, Süer, “Ana Altaycadan Modern Türk Dillerine Modern Bir Bakış”, *Türk Kültürü El Kitabı*” editör: İ. Çapcıoğlu-H. Beşirli, Ankara Grafiker yay., 2015.

ERGAT, Emir Ali, *Dil, Düşünce ve Varlık İlişkisi-J. Locke ve G. Berkeley Örneği-*, İst., Birey yay., 2008.

FARABÎ, *İlimlerin Sayımı*, çev: A. Aslan, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 2019.

FAYDA, Mustafa, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, C: 39, s. 314.

FETTÂH, İrfan Abdülhamîd, “Eş’arî, Ebû’l-Hasan”, *DİA*, C: 11, s. 444.

FOUCAULT, Michel, *Kelimeler ve Şeyler- İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi-*, çev: M. A. Kılıçbay, Ankara, İmge yay., 2.bsk., 2001.

GOLDZİHER, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev: A. Yüksel-R. Er, Yay. Haz.: M. A. Kireççi, Ankara, İmaj Yay. 1993.

GÖLCÜK, Şerafettin, “Bâkılânî”, *DİA*, C: 4, s. 531.

GÜLER, Aliye, *Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî Mantığında Dilbilim Kavramları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2015.

GÜNDÜZÖZ, Soner, “el-Kitâb’ın Kuramsal Temelleri: Sibeveyhi’nin Kitabındaki Kodifikasyonun Çözümü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y: 2004, C: 17, S: 17, ss: 235-263.

GÜRKAN, Nejdet, “Kur’ân’ın Anlaşılabilirliği Bağlamında İslâm Geleneğinde Dil Olgusu ve “Beyân” Kavramı”, *Marife*, Y: 10, S: 2, 2010, ss: 67-96.

HERODOTOS, *Tarih*, çev: M. Ökmen, İst., Türkiye İş Bankası Yay., 20. bsk., 2021.

HEWES, Gordon Winan, *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar*, çev: H. Boynukara-B. C. Tanrıtanır, YYÜ Fen-Edebiyat Fak. yay., ty.

İBİŞLİ, Arzu, *Giambattista Vico’da Tarih Sorunu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ün. Sos. Bil. Ens., 2011.

İLHAN, Avni, “Ebû Hâşim el-Cübbâ”, *DİA*, C: 10, s. 146.

KAFES, Mahmut, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, *DİA*, C: 10, s. 152.

KAYA, Mahmut, “Aristo”, *DİA*, C: 3, s. 375.

KAYA, Mahmut, “Fârâbî”, *DİA*, C: 12, s. 145.

KAYA, Mahmut, “Sokrat”, *DİA*, C: 37, s. 352.

KAYA, Selin, “Heidegger’de Varlığın Açığa Çıkarılmasında Dil ve Geleneğin Rolü”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (Aralık 2018), ss: 199-226.

KERİMOĞLU, Caner, *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara, Pegem Akademi yay., 2014

KILIÇ, Hulusi, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, C: 13, s. 142.

KILIÇ, Hulusi, “İbnü’l-Hâcib”, *DİA*, C: 21, s. 55.

- KILIÇ, Savaş, “*Saussure Dilbilimin Felsefi Kaynakları Üstüne Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Ün. Sos. Bil. Ens., 2002.
- KIRAN, Ayşe, “Dil/Söz, Anlam/Sözcük”, *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur’an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001.
- KOÇ, Turan, “Kur’an Dili Açısından Söz-Anlam İlişkisi”, *YYÜ İlahiyat Fakültesi Kur’an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Van 2001.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- KOTLU, Emine, *Yapısalcı ve Post-Yapısalcı Sosyal Teoride Dil (Sosyal Teoride Bir Model Olarak Dil)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, Adnan Menderes Ün. Sos. Bil. Ens., 2007.
- KÖSE, Fatma Tosun, Martin Heidegger’in Teoloji Anlayışı ve Onto-Teoloji Eleştirisi, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, KSÜ Sosyal Bilimler Enst., 2020.
- KÖSEOĞLU, Bayram, *Kur’an’da Beyan Kavramı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Ün. Sos. Bil. Ens., 2004.
- KÜLEBİ, Oya, “Dilbilim ve Dil Felsefesinde Bir Dönüm Noktası: Noam Chomsky”, *Dilbilim Araştırmaları*, Y: 1997, C: 8, s. 76.
- LUCRETİUS, *Evrenin Yapısı*, çev: T. Uyar-T. Uyar, İst. Hürriyet yay. 1974.
- MİLL, John Stuart, *Hürriyet Üstüne*, çev: M. O. Dostel, Ankara 2003
- MURTEZA, Gökhan, “Adam Smith’in Dillerin Oluşumu ve Gelişimi Üzerine Düşüncelerinin Ahlak Ve İktisat Üzerine Görüşleriyle Bağlantısı”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Y: 2015, S: 19.
- MÜLDÜR, Fatih, “Noam Chomsky’de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Y: 2016, S: 27, ss: 59-74.
- OLGUNER, Fahrettin, “Eflâton”, *DİA*, C: 10, s. 469.
- ÖZAKINCI, Cengiz, *Din ve Dil*, İst., Payel yay. 3. Bsk. 1998, s. 91
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ”, *DİA*, C: 20, s. 132.
- ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, “Sibeveyhi”, *DİA*, C: 37, s. 130.
- ÖZDEM, Ragıp, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, Ankara, 1944.
- ÖZER, Özge, *John Locke’un Dil Anlayışı Bağlamında Dil-Dünya İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, Akdeniz Ün. Sos. Bil. Enst., 2022
- ÖZKAN, Halit, “Süyüfi”, *DİA*, C: 38, s. 188.
- ÖZTÜRK, Ali Bilge, “Piaget’in Genetik Epistemolojisi, Carnap ve Mantık ile Matematiğin Temelleri Sorunu”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Y: 2017, C: VII, S: 1, ss: 253-267.
- PAK, Süleyman, “Sünnetin Kur’an’ı Beyan Yönleri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y: 2012, C: XVI, S: 1, ss: 353-381.
- PLATON, *Kratylos*, çev: F. Akderin, İstanbul, Say Yay., 2015.

- PUZZANGHERA, Kathryn Christine, *Humanism and Hebraism: Christian Scholars and Hebrew Sources in the Renaissance*, y.y., 2016
- REEDY, W. Jay, “Art for Society's Sake: Louis de Bonald's Sociology of Aesthetics and the Theocratic Ideology”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, V: 130, No. 1 (Mar., 1986), pp. 101-129.
- RENAN, Ernest, *Dilin Kökeni Üzerine*, çev: A. Altınörs, İstanbul, Bilge Kültür Sanat yay., 2011.
- de-SAUSSURE, Ferdinand, çev: B. Vardar, İstanbul, Multilingual yay., 1998.
- SCHILPP, Paul Arthur (Edit), *The Philosophy Of Rudolf Carnap*, USA, Third edit., 1997.
- SCHREYER, Rüdiger, “Condillac, Mandeville, and The Origin Of Language”, *Historiographia Linguistica*, (January 1978), ss: 1-25
- SEL, Murat, *John Locke, George Berkeley ve David Hume'un Bilgi Anlayışları ve Mukayesesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Necmettin Erbakan Ün. Sos. Bil. Enst., 2018
- SERDAROĞLU, Mehmet Zeki, *Dil Felsefesi ve Düşünce Bağlamında Kelâm Ekollerinin Söylem Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, Dicle Ün. Sos. Bil. Ens., 2014.
- SERİN, İsmail, “Carnap'ın Mantıksal Doğruluk Çözümlemesi”, *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Y: 2020, C: 19, S: 2, s. 754 vd.
- SÖNMEZ, Mustafa, “Kelâmcılara Göre Dillerin Kaynağı Problemi ile İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme”, *Kelam Araştırmaları*, 8:1 (2010), s. 184.
- SÜRÜCÜ, Muhammed Salih, “Vaz' İlmi ve ‘El-'Ucâletü'r-Rahmiyye’”, (İnceleme ve Değerlendirme)”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, Aralık 2019, 13:5.
- ŞEKERCİ, Ahmet Erhan, “İdealist Bir İmmateryalist: George Berkeley”, *Felsefe Dünyası*, Y: 2015, S: 61.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Câhiz”, *DİA*, C: 7, s. 20.
- TARHAN, Diler Ezgi, *Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, İst. Ün. Sos. Bil. Enst., 2019, s. 130 vd.
- TOPKAYA, Rabia, *Dünyayı Anlamada Dilin Rolü: Dilin Temsil İşlevi Üzerine Bir Çalışma*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst., 2017.
- TOPUZOĞLU, [Tevfik Rüştü](#), “Ebü'l-Esved ed-Düelf”, *DİA*, C: 10, s. 311
- TORUN, Tuğba, “Varlık ve Dil”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: III, S: 2, Y: 2019, s. 95.
- TURAL, Hüseyin, “İbn Fâris”, *DİA*, C: 19, s. 479.
- TUZAN, Murat, “Halikarnasoslu Dionysios: Yaşamı, Eserleri ve Tarihçiliği”, *2. Uluslararası Bodrum Sempozyumu, (9-12 Mayıs 2011)*, 2011, ss: 551-560.
- ULUDAĞ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *DİA*, C: 19, s. 538.
- ÜNALAN, Abdülkerim, “Kiyâ el-Herrâsi”, *DİA*, C: C: 26, s. 126.
- WEISS, Bernard G., “Ortaçağ İslâm Âlimlerinin Dilin Menşei ile İlgili Tartışmaları”, çev: A. Yığın, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2003/2).

- YALAZI, Esra, *Aiskhylos, Herodotos ve Ksenophon'da Persler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst., 2019
- YAVUZ, Mehmet, "İbn Cinnî", *DİA*, C: 19, s. 397.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, C: 11, s. 57.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, C: 12, s. 89.
- YEDİÇ, Saadet, *Berkeley Felsefesi Açısından "İde" Kavramının Kapsamı ve İşlevi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., 2010.
- YILDIRIM, Mustafa, "Frege'nin Anlam ve Gönderim Ayrımı", *Beytulhikme -International Journal of Philosophy-*, 7 (2) 2017
- YILDIZ, Erdal-Engin Yurt, "Varlıktan Dile Dilden Varlığa", *Kutadgubilig*, Heidegger Özel Sayısı, S: 30 (2016), s. 778 vd.
- YÜCEL, Nurdan Yıldız, *Giambattista Vico ve Çağımızda Yöntem Anlayışları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, Adnan Menderes Üniv. Sos. Bil. Ens., 2013.
- YÜKSEL, Azmi, "Ahtal", *DİA*, C: 2, s. 183.
- YÜKSEL, H. Gülru, "Felsefenin Gözü ile Dilin Bazı Problemleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y: 2009, C: 11, S: 1, s. 160.